

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

163 623

RÉDEY

Kassainé
ifjasszony

OSZK

N. M.

14223

3000 plus 20

KASSAINÉ IFJASSZONY

JÁSZAI MARI ÉS KASSAI VIDOR
SZERELMI REGÉNYE

OSZK
KIADATLAN LEVELEK ÉS NAPLÓK ALAPJÁN
IRTA:

RÉDEY MÁRIA

MÜMELLÉKLETEN 25 KIADATLAN FÉNYKÉPPEL

FÉLBŐRKÖTÉSSEN 4.80 P

NYUGAT-KIADÁS

OSZK

Országos Széchényi-Könyvtár

KASSAINÉ IFJASSZONY

JÁSZAI MARI ÉS KASSAI VIDOR
SZERELMI REGÉNYE

KIADATLAN LEVELEK ÉS NAPLÓK ALAPJÁN

ÍRTA

RÉDEY MÁRIA

Országos Széchényi Könyvtár

NYUGAT-KIADÁS

Országos Széchényi Könyvtár

163623

~~44,223~~

ORSZ. SZÉCHÉNYI-KÖNYVTÁR	
Növedéknapló	
193	5. évf. 3164. sz.

ELŐJÁTÉK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Jászai Mari naplószerű feljegyzésekben öröktette meg emlékiratainak egy részét, melyet kéziratban hagyott reánk, s melynek végső formába öntését, kertészkedő simítását Lehel Istvánra bízta.

Maga — úgy látszik — nem merte kiadását vállalni. Egyéb meggondolások mellett, — talán, mert nem bízott eléggé művészi ízlésében, s talán — igen helyesen, — objektivitásában sem. Éppen ezért bizonyos tartozkodó kíváncsisággal mérlegelte, milyen lehet az a kép, amely mégis fennmarad róla. «Az embernek oly nehéz magát megírni», — mondja. Régi igazság. Valóban nem egyszerű a sisakrostély fel- és visszatologatása. Nagy írásművészelődei tévesztették már el a mértéket.

Jászai régebbi följegyzéseit egytől-egyig elégette. Az elsőt, — ahogy maga vallja, — mert sentimentális volt s még nem mert őszinte lenni, a másodikat, mert csupa «keserű vád és zúgó panasz» az emberek igazságtalanságai miatt, az utolsót, mert: — nyilván vezeklésből, — nagyon őszinte és nagyon igazságos akart lenni és olyan kegyetlen tükröt tartott maga elé, hogy ijedten fordult el tőle. Nem is mert magára. Nagyjában ez maradt emlékiratainak végső képe is. Ingadozások, bizonytalanságok; egyik végtelből a másikba átcsapás.

De lehet-e a mértéket el nem véteni? Ez volna talán az igazi tévedés. Ha Jászai fegyelmezi magát, peckes lesz és hamis. Mindenki saját magának a mértéke. S mi lehetne az ő képe, ha nem a mértéktelenség, mikor lényege a magát és másokat zaklató zabolátlanság? Vihartermészet ez, fergeteg, csupa hirtelen impulzus, kevés ítélettel. Örökké ütköző, mindent felborító, mi útjába akad. S evvel már útja iránya is meg van jelölve: visszafordulás, — az eredmény láttán, — a világ és önmaga ellen zúduló keserűség és magány.

«Milyen egyedül vagyok! Milyen hideg egyedüliségben!»

Élete folytonos csatározás kifelé, reflexmarcangolás befelé, egy kis magadédelgető, kacéran szentimentális mellékízzel a végén: «Ó, a símák, a kellemesek, a boldogok, — én vagyok az árnyék, a szerencsétlenség.»

Fájdalmasan dacos szembenállás a világgal, mely csaknem rezignációnak tetszik, — s mégsem tudja elfojtani ösztönös hajlamát egy mindvégig nyugtalan, túlzott igazságkeresésnek, mely egyre új csalódás hordozója. De «nem is igazság kell, — mondja, — hanem *rend*. Ha rend van, nem büzlik a hazugság». Pedig rendet keresni a rendetlenségben, törvényt az igazságtalanságban: lázadás. Valójában szubjektív elégedetlenség, valaminek égető hiányérzete, mint a legtöbb igazságkereső fanatikuskál. Aki elégedett, nem szalad a világba széjjel igazságért. Mások igazságossága a magunk védelme.

Becsületesnek és igaznak lenni. Ezt verte bele apja, az egyszerű ácsmester, ez volt vele született hajlama, «mint a tiszta ing szeretete», s hánykolódásainak is mindig újra és újra visszatérő motívuma. «A kegyetlen igaz, melyért oly embertelen kínokat szenvedtem.»

«Feljegyzéseimnek minden hiányát, szépségét és szalónképességét pótolja az igazság», — mondja olyankor, amikor hiszi, hogy azt megtalálta. Erre törekszik minden erejével. S ideálja, a cél kitűzése egyenlő az eredménnyel. Mert a szándék az, ami belső, az egésznek rúgója, az ideális feszültség, a vágy fölfelé, a sötétségből a fény felé. Evvel vigasztalja ő is magát; s ami lecsapja a lángot, független tőle, külső körülmény, kegyetlen és bosszantó járulék.

A jogi és morális igazságot, vagy igazat ikerközelségbe keríti egymáshoz s nem egyszer összecseréli őket.

Egyiket oly nehéz szolgálni, mint a másikat. Nemcsak a vérnek van fantáziája, hanem az intellektusnak is. És nagyon kérdéses, — nem egyszer maga is fölveti, — tud-e egészségesen és hűen igaz lenni, aki művészetétől úgy át van lobosítva, mint ő. Tud-e oly őszinte lenni, mint becsülettel szeretne? Mert becsületében kételkedni, rágalom volna. Nem lesz-e pózzá, ami igaznak, cifrává és kacskaringóssá, ami egyenesnek indult, lényének kényszerű komplikálása mellett? Az önmagát és másokat utánozva figyelgetés, az önmagát külső és örök emberivé kivetítésnek,

kell, hogy áldozatul essék személyisége. Ezer arccal és mindig felfokozott idegélettel. Mesterségének árnyéka ránehezedik élettudatára s a nagy tragika, ösztönös természetének viharzásaival, a hétköznapiakban is csak szenvedő.

Sőt, — a hétköznapiakon szenvedő igazán. Mert sehol sem találja otthonát. Ha nem világít rá a rivalda fénye, vagy nem takarja be tehetségének palástja, — szürkének tudja magát és bizonytalan-nak, ami elkeseríti.

«Legnehezebb megtanulni az élet mellékes út-jait» — mondja; «emberek között *nem bírok* úgy élni, hogy meg legyek magammal elégedve. Kisebb vagyok magamnál és csak lenézem, szidom és szégyenlem magamat közöttük. Ők rántanak le engem oda, ahol nem vagyok.»

Innen örökös kifakadásai, hogy «utálja és megveti magát», hogy «átkozott, átkozottul él és nem is küzd többé végzete ellen.»

Korholja szertelenségeit, valósággal flagellálja magát értük, s élvezettel nyugtázza azokat, mint természetének grandiózus többletét, kivételes tehetsége igazolását; s ugyanakkor belső álmélkodással bírálja fölül Itéletét s élvezi a túlzás intellektuális megállapításait. Szenvedi magát és tudja, hogy mártíromságában rejlik bocsánata. «A jónak a sors nem engedi el egyetlen bűnét sem; mert az magában viseli a bíróját, a kínzóját.»

«Én akkora jóssággal születtem, hogy abból

maig sem bírt kifosztani az élet. Még mindig tart, noha ezerszer lettem nevetséges miatta.»

A kínlódás különben is hozzátartozik életének remek pátoszához. Micsoda ravatalos szenvedés ez! Hatalmas viaszgyertyákkal, melyeket tövig éget. S különösen romantikus fényben lobognak ezek a lángok, mikor régelmúlt emlékeit idézi. Igazi Szent Rókus, ki hivalkodva mutatja sebeit.

De ezeket a sebeket nemcsak kitárja, hanem valósággal felduzzasztja őket. Mesekönyvek rikító, mert igazságtalanul leegyszerűsített alakjai kapnak nála friss életízt a gonosz mostohában, a ridegszívű apában stb., az önző sárkányban, ki szörnyű ölében lefogva tartja a gyönyörű királyleányt, — ez ő, — túlzott szerelmi szolgálatra kényszerítve őt. Nem egyszer hirtelen indulatok nivóttan szörnyszülöttel csak.

Nagyszerű borzalmak, melyekben népmesél motívumok uralkodnak: a naivitás, a kegyetlenség és a csoda.

A legnagyobb, a «megfoghatatlan csoda», pedig ő maga s «az a felséges misztérium, melyet magával hozott a földre s amely öntudatlanul a lelke kincse volt: a Tehetsége». Ez vezette ki minden ármánykodó sötétségből.

A naplóban célt tévesztenek a grandguignoli ambíciók. Nem vagyunk eliszonyodva, nem vagyunk megrázva. Ellenkezőleg: inkább megnyugtatta. — Vagy legfőllebb érzelmi hitetlenségbe esünk, mint az érzékeny rokon, ki a tudott dolgokkal szemben

ellenérvet s bizonyítékokat keres a drága halott relatív boldogsága mellett. A gyász keresi a vigaszt s nem tűri, hogy ebben megzavarják.

Mi is alkudozunk, vitába szállunk, tiltakozunk, pörfelújítást kérünk s micsoda öröm! Jelentkezik a koronatanu!

Itt van kezünkben a ládika. *A Nemzeti Múzeum új szerzeménye, nyolcvan és egynéhány levél*, melyben a levélsíró Jászai rácáfol az emlékiró Jászaira. A zavart feszültség feloldódik s nem ad helyet új zavarnak.

Nem kegyeletsértés ez a cáfolat, nem meghazudtolása az igazat valló és oly eszményien igazat kereső Jászainak, hanem jámbor kiegészítése csupán, helyesebbé tétele az ő igazságának, felidézve több elfelejtett állomását életének, melyek nélkül az igazság csak hézagos lett volna s elferdült. Izzó fényeket villantunk fel, elkallódott fehér lapokat iktatunk vissza a sok fekete mellé s a mérleget jó erősen megbillentjük vele.

A levelekben családi élete is harmónikusabb képet mutat, de különösen házassága színésztársával sokkal vigasztalóbb. Ahogy elmondja szerelmét az első szemérmes vallomástól az utolsó keserű elnémulásig, — valóban meglepetéssel kell látnunk, milyen nagy kihagyások estek Jászai érzelmi memóriájába.

Pedig ez volt az egyetlen férfi, kinek ő maga járt utána, s akit mégis, — tulajdon állítása szerint — sohasem szeretett.

«Ő reá irányult, — írja naplójában, — minden gondolatom. Ő vele akartam én szövetkezni... mert azt mondták róla, hogy a legműveltebb ember! és hogy a szobája tele van könyvekkel! Ezt az embert akartam megszerezni. Minden erőmmel akartam. Megszólítani nem mertem, de mindig melléje álltam. Csak ő melléje!...»

Hogy olvashassa azokat a könyveket? Ennek talán más módja is lett volna. Hisz még Balássy Antaltól, előbbi udvarlójától, a budai Népszínház igazgató bizottmányának elnökétől is könyveket kapott. Jászai az a fajta nő, aki minden férfitől könyvet kap. Különben is téved. Ő nem okoskodott, hanem ábrándozott; nem számító, hanem szerelmes, nem józan, hanem rajongó. Tizenkilencéves. Hiába próbálja, — szokása szerint, — utólag racionalizálni, mit a szíve érez és elkövet. «Mert festeni is tudott, meg fuvalázni», — folytatja kedves gyónását, — de nem cseng vissza ebben a gyerekesen naiv felsorolásban évtizedek előtti büszkesége, öntudatlan? Mikor még mindez olyan nagyon szép volt.

Akarta őt végül, mert Kassai «lenézte őt, sőt megvetette, mindenkinél jobban megvetette», — «mint amolyan nagyúr szeretőjét», ez a «becsületére oly kényes és tisztalelkű férfi». Aki asszonyt még nem szeretett.

Helyben vagyunk. Ezek már elhíphető motívumok. Hogy ezt szerezte meg magának a szép, fiatal becsvágyó, a különbet a többinél, csakhogy a szív melegével.

A szív büszke ambíciója volt ez és nem az észé.

S nem azért «szerette», hogy asszonyi rangot, vagy nevet szerezzen, — mivel akkoriban minden valamire való színésznő férjes asszony volt, — de még azért sem, hogy a kolozsvári Nemzeti Színházhoz szerződtessek, — «mi nélkül ki tudja hány évig kellett volna tengődnie, másodrendű társulatoknál», — mintahogy Lehel István, bizonyára Jászai sugalltára, de Jászai jellemével egyenes ellentétben próbálja magyarázni. A kolozsvári szerződést különben is jóval eljegyzésük után kötötték meg.

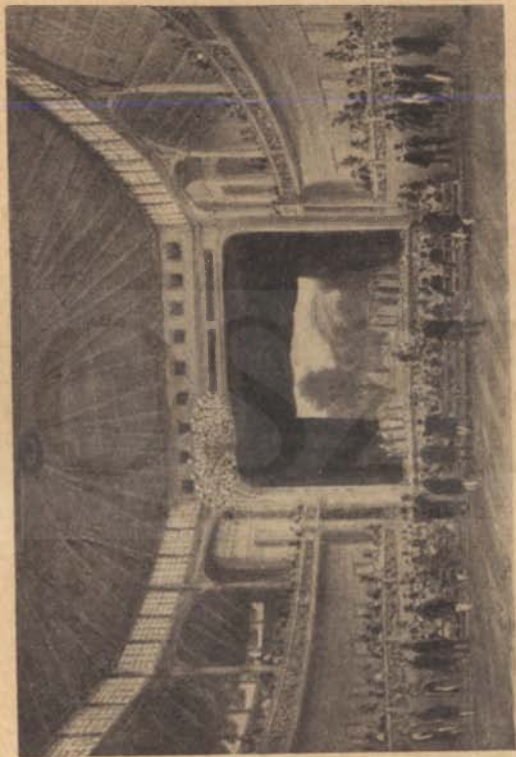
Képtelenek vagyunk hitelt adni «igaz Mari» szavainak, aki időközben megnövekedve, — emlékeiben túlpicinek látja ezt a multat. Az emlékezés szemüvegén keresztül milyen kicsi a világ!

Előttünk, — e váratlanul felbukkant levelekben, — egy szabályszerű szerelem fekszik kitárva, rendes, idilli kezdeteivel, drámai csúcspontjával s lassú lejtőivel, hogy végül megérkezzünk a teljes tagadáshoz.

A levelek hatheti jegyességük idejével (1869 február—március) kezdődnek, mikor Jászai hazament a szülői házba; talán, hogy előkészítse házasságukat, talán a kor és vőlegény ízlésének megfelelően, hogy szemérmesen és illedelmesen távol tartásuk magukat egymástól.

A zseniális, feltűnő tehetségű és vérmérsékű

*A Budai Nádori Színház nézőtere és a Gellérthegy felé
kinyitott színpada. (Alt R. metszete)*

Molnár György budai Népszínháza, ahol ezideig együtt léptek fel, különben is már bukófélben volt.

Már a párisi Chateletből hozott *Marengo* című harci látványosság se menthette meg a színházat, melyet magyar viszonyokra áttéve *Bem hadjárata* címen, óriási apparátussal ötszázszor játszottak a Krisztinavárosi arénában.

Hatása valóban leírhatatlan lehetett! Nyitott színpad, háttérben a Gellérthegy, tűzijáték, négyszáz-ötszáz igazi honvéd, valóságos ágyúk, nyolcvan főnyi lovasság stb.

Igazi volt és valóságos minden, — párisi mintára; Napoleon szerepét nálunk Bem töltötte be. De ezek a jelzők az «echte» Hussaren és a «wirkliche» Honveds bécsi riadalomra, az osztrák rendőri jelentésből kerültek a magyar szövegekbe.

A darabot t. i. Bécsbe is felvitték, hol meglehetősen forradalmi hatást keltett, de csúfos verekedéssel ért véget huszonöt előadás után. A rendőrség kénytelen volt betiltani. S Molnár, fantasztikus költéségeiben fuldokolva, minden kedv nélkül, már csak februárig vezette tovább népszínházi előadásait.

Mit használt a nagyszerű reinhardti kezdeményezés? Az európai levegő? A szini bizottság?

«A színház, melynek homlokzatán ez a nagyhangú frázis: *Hazafiság a Nemzetiségnek*, — ezúttal is megbukott» — írja naplójában Jászai. — Nem futotta sem hazafiságból, sem nemzetiségből, mert egyszerűen nem volt rá még szükség.

«Ami életrevaló, az megél magában».

A színészek szétszóródtak, másutt kerestek szerződést.

De Jászainak s Kassainak most kétszeresen fontos volt a jövő!

Küzdelmeik, diadalaik, a sok színészeti adalék úgy hat a levelekben, mint összefoglaló, érdekes háttér. Nagyszerű tölgyek, sötét árnyak, melyek előtt idilli bájjal húzódik meg a szerelmes pár, az egész képnek értelmi és érzelmi magja.

OSZK

A Budai Népszínház a 60-as évek végén

A szerencsés véletlen kezembe adta *Kassai Vidor naplójának* is egy *töredékét* s mivel itt most jó alkalom kínálkozik bemutatni a két főszereplőt, a levelek közlése előtt, — hadd mondja el mindenik megismerkedésük történetét, ahogy jó néhány évvel később visszaemlékezik rá.

Jászai:

«Egyszer azután egy *Bem apó* című darabban egy markotányosnőt játsztam, ő valami suhancot. Egy felvonás tánccal végződött és ő engem kapott el, talán csak, mert legközelebb álltam hozzá: «De kellemes fogás esik a derekán, kisasszony!» — mondja. Én boldogan kaptam a szaván: «Talán azért, Kassai úr, mert nem vagyok befűzve?» — Nekem csak az kellett, hogy el kezdhessenek vele beszélni. Mindjárt rátértem arra, ami engem egyedül érdekelt, a könyveire: «Igaz, hogy annyi könyve van? Szeretném látni. És igaz, hogy fest és fuvolázik? Szabad-e elmenni hozzá a Júliával?» stb.

Édes, századvégi regénykezdet. Angyal repül itt — egyenesen a menyasszonyságba, s annyi tapasztalat után — lehelletfinom szárnyakkal. A lélek hófehér.

De még fehérebb a vőlegény.

Kassai:

«Már előbb jött társulatunkhoz egy feltűnően szép leány. Én *Bem apó*ban valami szász (vagy román) fiút adtam, aki honvédnek áll; a szép leány pedig, szoknyában, ezüstzsinóros huszárkába öltözött honleány volt. A szász fiú szerelmes lett a szép magyar leányba, de mint újonc (meg szász is), kissé esetlen volt még honvédnek. A szép leány (mint magyar s ennél fogva persze ügyesebb is) maga taníttatta a katonás lépésekre.

E páros jelenetek alatt a fiúnak át is kellett egyszer ölelni a leány derekát. Ez meg is történt. — De az ölelés alatt valami különös érzés futott át. — Jelenetünk után nem állhattam meg, hogy meg ne említsem előtte: «Ejnye, de kellemes ölelés volt ez!» Erre ő így szólt: «Nem vagyok befűzve!» Ez talán még kellemesebben hatott reám az ölelésnél is, hogy nem fűzi derekát, mint a többi.»

S most úgy folytatja tanuvallomását, — olyan gyöngéden és büszkén, hogy meleg lehelletét érezni még a fiatal lányon, kit elének állít.

Így látjuk magunk előtt mi is, ahogy majd leveleit olvassuk.

«Azonkívül természetből hajlós, karcsú termete, sötét szemei, szép metszésű, gyöngéd, kissé duzzadó ajkú szája; fehér, gyöngé pírral ékes orcája, nem nélkülözték a bájt — sőt ellenkezőleg. De én a nőkkel színpadon túl semmiféle viszonyban nem szerettem lenni és legkevésbé azzal, aki egyedül lakott.

E szép leány sok fiú-szerepeket adott és pedig meglehetősen illettek neki; hangja is olyan suhanc-

fiús volt; ezeket én nőben mind nem szerettem. Termete is magasabb volt, mint az enyém. — Karban is kellett neki énekelni, de zenei hallása csekély, énekhangja semmi, úgy annyira, hogy Vig Károly karmester kétségbeesve fogta be füleit: (Jesszus, die Jászai!)

Igen! — e szép leány, a még egészen kezdő Jászai Mária volt.

A fiatal Jászai éppenséggel nem ugrott ki késsen Jupiter fejéből. Említett hiányai mellé társult, hogy beszélő hangja sem volt eléggé hajlékony, — különösen azon a ponton, ahol a mélyebb fokozatokból a magasabbakba kellett átmenni; — ezen kívül (mint a legtöbb kezdőnek) szögletességei is voltak. De ezek mellett zseniális agya, — nagy becsvágya, — gyorsan hevülő, lelkesedő természete, oly kiváló tulajdonai voltak, amelyeket Molnár hamar felismert.

Hősnőnek szánta; — szerepet adott neki (*Samil*-ből *Eskám*-ot); oktatta, — és noha szerepeiben csetlett-botlott, de erős akarata, szorgalma, szenvedélye, s fentemlített tulajdonságai reményre jogosítottak, amelyek később hamarább megvalósultak, mint egyelőre várni lehetett.

Az 1869. év elején beszédbe eredtem vele s meg voltam lepve, hogy a festészetért mennyire lelkesedett. — A régi mestereket műveikből is, de névszerint is ismerte, és pedig nemcsak a legnagyobbakat, hanem a kisebb nagyságokat is, mint például báron Breughelt, Van Ostadet stb.; lelkesedve be-

szélt róluk. — Hát még Petőfiről, ezt annyira átértette és átérezte, hogy e tekintetben magam is mesteremnek éreztem.

Mindezek nagy mértékben hatottak reám. — Csakhamar tapasztaltam azt is, hogy művészeti kérdésekben, semmit se kellett neki kétszer mondani; mindjárt megértett mindent, s nem felejtette el, (kivéven a zenét; — azaz lelkesedett ezért is, de vagy zenei hallása nem volt, vagy hangja nem azt adta ki, amit ő akart.) A többi művészetekhez igen nagy és magas érzéssel bírt. Olyasfélét éreztem, mintha magasabb rendű szervezet lenne, mint én, hogy engem túl fog szárnyalni, — szóval meg voltam fogva.

De talán mindez még nem lett volna elég ok. Aszkéta életmódom elbírt volna még ez ellen küzdeni; ez valószínű, de még valószínűbb, hogy ez éppen elősegítette. Hát szerelmes lettem.»

(Szép, intellektuális találkozás volt.)

«Belőlem mindenki a későbbi agglegényt nézte ki, sőt magam is ilyen nézetben voltam. Megszállott az a gondolat is, hogy ime, itt egy szép fiatal leány, — ismeretlen tehetség, aki így, magában talán még el is kallódik. (Pedig, amint később láttam, ez aligha következett volna be.)

Így történt, hogy tizenegynapi ismeretség után meg is kértem a szép, tizenkilencéves, zseniális leányt...»

Kassai naplójának ezt a részét hatvanéves korában írta. S talán van benne egy árnyalat a beérkezett nagy művésznőnek szóló hódolatból, ki majd

Kassai Vidor 1868-ban

Országos Széchényi Könyvtár

esetleg olvashatja. Esetleg gyengéden viszonyozhatja — emlékeiben.

Azt is elmeséli róla, hogy nők társaságát nemigen szerette. Divatról fecsegték, amit nem állhatott.

«Általában, amit tett, az sohasem volt közönséges, hanem hol — okos, hol meg — nem okos, de mindig volt benne valami eredeti; — másokban is nagyon szerette az eredetiséget. — Nekem pedig mindez hol nagyon tetszett, hol nagyon nem tetszett, és pedig nem mindenkor az okos volt az, ami tetszett; nem is mindenkor a nem okos volt, ami nem tetszett.

Érdekes egyéniség volt mindenféleképpen. — Az igazságnak, hevesen, önmagát nem kímélve kelt védelmére; — éppen úgy támadta meg, ha igazságtalanságot látott.»

(Szinte látjuk magunk előtt azokat a — naplójában említett — «erkölcsi» vagy «bölcseiség-létrákat», melyeket magának állított s melyeknél «legnehezebb dolog volt a fölfelé haladásban a megtanult szépet a gyakorlatban alkalmazni, a türelmet, az önmegtagadást.» — Angyal ez, bizony, gyakran vad piros szárnyakkal.)

«Csoda, hogy korai áldozata nem lett nagy hévéné», — folytatja Kassai, — «mert szervezete eléggé gyöngé volt ifjú korában. — Gyorsan haragra lobbanó, de könnyen kibékíthető. — Egyéniségében a gyermeteg nőies, — férfias vonásokkal volt társulva. — Ez ellentétes tulajdonai, egyrészt sok keserűséget okoztak neki, másrészt meg olykor nevetsé-

ges helyzetekbe sodorták; — pedig ettől az egytől félt. — Bosszúállónak sohasem ismertem. — Meg is értettük volna mi egymást jól, csak ne lettünk volna összeházasodva. No, de ne vágjunk a dolgoknak eléje.»

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A GYŐRI MENYASSZONY

1869

Országos Széchényi Könyvtár

Az első levél még könnyes a búcsútól.

«Édes, jó Vidorom!

Végtelenül lehangolva ültem a kocsiba és míg téged láttalak, nem voltam képes sírni. De amidőn már eltűntél szemeim elől, megeredtek könnyeim és sírtam hosszan. De nem azért írom ám ezt, hogy sajnálj. Ó, nem; mert ez nekem jól esett. Alig gondolkodhattam még az elfogultságtól és rögtön aggodalmak szálltak meg az iránt, hogy fogadnak otthon. De amidőn kiléptem a pályaudvarra, kis öcsémet láttam meg ott, rám várakozni; ez jó jel, gondolám. Kocsira ültünk, aztán elég időm volt őt házáig kikérdezni az otthon uralkodó hangulat felől, mely rám nézve, öcsém felelete után, egészen kedvezőnek tetszett. Haza érve, úgy tapasztaltam, hogy az is valóban. Apám, szegény, tárt karokkal fogadott és így szólt: «Jó lányom, most addig ki nem mégysz házamból, míg Kassainak feleség nem kell» .... Nos, édesem, hogy vagy megelégedve a fogadtatással?! ... Mennyire vágylak látni! — S mégis olyan félve gondolok idejövetedre. Ez a túlságos egyszerűség, szinte ridegség, — ami itt körülvesz, — nem fog-e tán hidegséget, visszatetszést okozni, ha belépsz? Ezt elgondoltam ezerszer, de megnyugtató az, hogy szeretsz és viszontszerelmemnél egyebet nem ke-

ressz. Vidorom, gondolj rám sokat és írj még többet.»

Írtak is egymásnak oly mohón, ahogy csak kitelik frissensült szerelmesektől.

«Drága barátom Vidor, nem állhatom meg, hogy ne diskuráljak veled... Mindig szeretnék veled foglalkozni...»

«Apámnak szoltam a képek felől, melyeket majd festesz. Azt mondta, hogy végtelen örömet okozna neki, ha egy Szent Józsefet kis Jézussal festenél... S az esküvő végett beszélt a pappal. Azt mondja, húsvét előtt még hirdetni sem szabad; akként rendezd hát a szerződtetést... Áldjon meg jó szellemed...»

Majd újra:

«Édes barátom, a véghez menendő szent frigről megint beszéltünk. Már egy násznagyot majdnem bizonyos, hogy fogtunk.»

Ezer közölni valójuk van, — ezer megbizatus!

Csak aztán el ne rekedjen az a várva-várt levél, különben szörnyű lamentó, izgalom, betegség, sürgönyváltás, stb.

«Ideje is volt már, hogy levelet kapjak tőled, Vidor. Majd megettem érte örömben azt a vén levélhordót... Eddig még soha nem imádkoztam érzéssel, csak szokásból, de ez alatt a két nap alatt, míg kétséges volt, hogy kapok-e tőled levelet, ta-

nultam Istent hinni és hozzá tiszta szívből imádkozni... Borzasztót álltam ki. Csodálom, hogy meg nem öszültem. De hogyan ne! Hazajövök szerdán, írok neked csütörtökön, írok pénteken, írok vasárnap, kérlek, várok hétfőn, kedden, — elképzelheted, mennyit szenvedtem. Ezt nem szemrehányásból mondom, hisz jól tudod, hogy azt ahol csak lehet, kerülöm, de fájt és meg nem foghatom, hogy miért nem írtál? Tán nem kaptál tőlem levelet? Már szüleim is kezdték mondogatni: no, most már ne is várjál tőle írást... Na, elképzelheted tehát mostani örömömet, boldogságomat: itt van a leveled, itt van kezemben. Elolvastam, már háromszor, olvashatom akárhányszor, az enyém vagy, szeretsz, megírtad, köszönöm. Csókollak érte.»

Következik a szerelmes kötekedés.

«De édes busám, te! Szörnyen apprehendálok rád! Én itt már ájuldozom a desparációtól, hogy nem ír az a «kutya Kassai», alig várom, hogy felbontsam a levelét, és mit látok, mit kell olvasnom? Szemrehányást, mert neki nem tetszik a megszólítás. Hát illik ez? Én a «barátom» nevet egészen illőnek találtam. — — —

Hisz az is vagy nekem. Hát nem vagy a *mindenem*? S a többi közt az is? — — — —

Hisz első levelemben annyit dédelgettelek, hogy csodálom, hogy meg nem úntad.

Kár neked engemet így bántani, drága Vidorom!

Ne tégy nekem többé olyan gyöngédtelen szemrehányást, ha valami nem tetszik neked. Hisz én akarva neked mindig csak kedvedre teszek.»

A másiknak viszont az olyan nagyon komoly aláírás, mint «Kassai Vidor» nem tetszik. «Remélni szeretném, hogy csak tréfa.» «Köszönöm nemes biztatását, hogy bizalmammal nem fog visszaélni; ilyenén célokra bizalmát nem kérem. Azt hiszem, már adtam *némi* bizonyítékát annak, hogy Vidoromat nem «szorultság»-ból szeretem.

Igen, szégyelje magát: ilyen kitételt használni én irányomban, aki Önt nem közönséges szerelemmel szereti, hanem tiszta meggyőződésből bálványozza!!!.. — — — Remélem, hogy már töredelmesen meg is bánta?

Ha igen, úgy mi nagy kegyesen készen vagyunk Önt feloldani, azt adván fel penitenciául...

Levelet természetesen.

S ő is, közelebbi leveleiben felcseréli a «barátom»-ot, a «drága, édes csiribirim», «duduskám» s a szokott «édes busám»-ra, ami bizonyára sokkal jobban tetszett Kassainak.

(Hogy is maradhatna el szerelemben egy kis, kedves együgyűség?)

«Szüleim itt ülnek mellettem, csóválják a fejüket, hogy már a harmadik levelet írom...»

«De Vidorom, megint olyat tettem, mi megrovásodat érdemli. Hallgass meg és bocsáss meg!»

Kassai és Jászai jegyességük idején, 1869

Országos Széchényi Könyvtár

Kocsisovszky Jusztinnál járt, ki a győri színház igazgatója, s operetteket játszatott ugyan elsősorban, de gondja volt a drámai művészetre is. Előadásai mindig nivósak voltak. — «Kocsisovszky szeretné, hogy játsszam párszor legalább. Magam is szeretnék, édesem, mert az erszényem apad és tudod, hogy áprilisben fizetnem kell. Vidor, nagyon szeretném, ha beleegyeznél, hogy játsszam, mert a pénz kell nemsokára; nem szeretném, ha Poll is pörölne. Kérlek, elfelejtettem már, melyik hóra is köteleztem én magam, fizetni azt a nyolcvan forintot? Április, vagy májusra? Kérlek, ezt valahogy ügyesen tudd ki, hogy ne lássék az, hogy én elfelejtetem».

Megállapodtak Kocsisovszkyval, hogy addig föl nem lép, míg garderoobja meg nem érkezik. De egyik színésznő megbetegszik, s Kocsisovszky érte küld, hogy játssza el Eskámot *Samil*-ből. «A darab ki van tűzve, s az a hölgy odakölcsönzi ruháját.» Nagyon csábító.

«Én egy kissé gondolkodtam, s azt mondtam, hogy jó, hogyha ruháról gondoskodnak, csak eljátszom... A szerepet tudom —.»

Hogyne tudta volna! Mikor ebbe a szerepbe ugrott be egyszer Budán, Némethy Irma helyett, olyan sikerrel, hogy Molnár György rögtön kiemelte a kórusból.

«Bennsüléstől hát nem féltem, a direktorral sem akartam feszült viszonyba kerülni, s jó az a néhány

tizes is, amit Kocsisovszky maga ajánlott fel honorár fejében, egy estére.»

«Egy szó, mint száz, én azt mondtam, eljátszom és hogy mint másnap, azaz, mint ma, elküldök hösnőjükhöz, Klárnéhez, a ruháért. El is küldtem... csakhogy az a kegyes hölgy, irigységből-e, pikanteriából-e, elég az hozzá, hogy nem adott egy rossz atillán kívül egyebet.

Atilla és Eskám!

Aztán meg, ha jó volna is egy szál atilla, egy alsószoknyára felvéve, még nem tenné ki Eskámot, úgy-e? A nevem meg már kinn fityeg a színlapon, már a main, hogy: «Jászai Mari k. a. mint vendég» holnap fel fog lépni...

Végtelen hibám, hogy ajánlkoztam, más ruhájára számítva játszani. Tehát a játék elmarad és e héten nem is fog megtörténni; mert már be vannak töltve a napok, úgy tudom.

A következőket megírom híven: Apám azt mondja, hogy megbánod, ha húsvét előtt eljössz, mert a világért sem enged a házához húst hozatni utolsó héten. De azért csak jöjj, Vidorom, ha volt szándékod. Majd valahogy azért csak elleszünk.

Hanem azt mondja apám, hogy veled négy szemközi beszéde volna, de úgy látszik, nem komoly, mert nevetve mondta és jókedvűen. Levelednek végtelen örültek ők is. Hát még én! Istenem, egész boldog vagyok!

Életem egyetlen boldogsága,

Isten veled, csókol igaz Marid.»

A nagy színesznyomorban — úgy látszik — napirenden voltak a garderobe miatti bosszúságok.

«Leveled telve szerelemmel. Ah, Vidor, mivel érdemeltem ennyi boldogságot!... De végtelenül dühbe hozott Császárné válasza, — hogy anyjának adtam volna *színpadi* ruhámat! Már micsoda képtelenség az? *Színpadi* ruhát én! Hiszen egészen új ruha! Csak egyszer volt rajtam *Bem*-ben. Hát nem emlékszik az a *szerény* hölgy, hogy azon napon, midőn ő neki helyettem *Pirulát* kellett játszania, azon napon voltam én anyjánál és kértem tőle a szoknyát, de ő nem adta, mert, úgymond, a lányának még kell...»

Itt az *Ördögpirulák*-ról van szó, látványos bohóság Laloue-tól, melyet Molnár György szintén Párisból, a Porte St. Martin színházból hozott, s melyet nagyon költséges kiállításban, Párisban kasírozott kellékekkel, százhetvenháromszor játszatott zsúfolt ház előtt, mikor barátjai már «a lélekharangot húzták meg» színháza felett. Jászainak nadrágszerepe volt benne.

«Másnap csakugyan *Illabella* ment és ő kért, tehát nála hagytam. Eljövetelemtől pedig szerencsétlenségemre elfeledém. De, kérlek, mondd meg neki, már mégis irtóztató szemtelenség ilyet hazudni... Már azt mégsem tettem volna fel róla. Oszt mért épen az anyjának? Hiszen úgy gyűlölöm, mint az eddig elkövetett bűneimet... Császárné, úgy látszik, sokkal haszontalanabb asszony, mint eddig is hittem. Mert amit én egyszer odaadok valakinek,

azt közönséges körülmények közt vissza nem kérem...

De hát az Istenért! Az a dáma mindent megszokott magának tartani, amit kölcsön, szívésségből adnak neki?...

S a fodrászné is rosszban töri a fejét. Hát mért nem kérte pénzét, míg ott voltam? Ha tartozom neki?... Igaz, hogy megfésült *néhányszor*... de ő ezt mint szíves háláját úgy erőszakolta rám... Ezt ő nagyon jól tudta, tehát meg kellett neki örülnie...

Ne haragudj, Vidorom, hogy ennek ennyi időt áldozok: de nem akarok senki előtt igazolatlan maradni!... — — —

Egyik cudarság a másikat követi. Már csak azt várom, mikor dől össze ez a világ az emberek gonoszságai alatt. Egy millió közt alig van tíz igaz. El vagyok keseredve, gyűlölöm az embereket, kerülök mindent, mindenkit. Ah, életem, ha... nem! nem, hisz Vidorom engem szeret, hisz megérdemlem *most már*, hogy engem olyan ember szeressen, mint Vidor! — — —

Édes jó mindenem, én végtelen érzékeny lettem. Fogalmad sincs, mennyit szenvedek, ha csak eszembe jut is az elmúlt érzéketlen, vétkes, rút gondolkozásom, tetteim, szóval minden bánt, fáj, ami amaz átkos múltnak csak árnyékát is tükrözi! — és ilyenkor hozzád, emlékedhez menekülök, véled foglalkozom örökké. Ha *Samill*-ből szavalok, té-

Jászai Mari 1869-ben

ged képzelek fiamnak, ha *Deborah*t szavalom, úgy képzelem, mintha te volnál Józsefem és oly jól sikerül minden!! — De oly jól, hogy nem is képzeled, mennyire meg vagyok elégedve ilyenkor magammal. Minden éjjel rólad álmodom és olyan boldogan kelek fel!!! Ah, Vidor, életem, egyetlenem, boldogságom!!!»

De a szoknya miatt mégis eszi a méreg... «ezért az arcátlanságért...» «Majd én, újdonaúj szoknyámat, a színpadit, neki ajándékozom! ... Kérlek, menj hozzá és mutasd meg neki leveletem és a szoknyát csináld össze jó picire és vidd haza.»

Leveli telve vannak apró megbízásokkal. Hogy kendőjét hozza el, ezüst topánját, a tüllanglét, vegyen egy font sárga pillangót, váltsa ki muffját a zálogházból, hozza el ezt, hozza el azt stb. «Ügy-e, mennyi *mindent* ott feledtem én, de olyanom is maradt ott, mit nem feledés okozott! — — — —»

Apró szolgálatok, parányi, de feszes kapcsok, melyek szorosra fűzik a szerelmet a kezdeti líra stádiumában. «Vesződsz velem, kedves, vesződsz?» — szerénykedik kacéran.

S a «Kedves» kérni látszik, — de nem ő-e az, aki ad? (néha nagyon is tudatosan) s a férfi boldogan sür-forr s teljesíti minden kívánságát. Kassai sem kivétel. Ajándékot küld, könyvet, arcmását, gyűrűt, képet fest és főleg szerepet választ és másol számára.

Mert minden kapocsnál erősebb köztük a művészet.

«Végtelen örülök, Vidorom, hogy sokat gondolsz reám. Boldoggá teszesz már leveleid által is, hát még ha majd együtt leszünk, együtt tanulunk és élvezzük Petőfinket! —

Kérded, hogy miben lépek fel? Hát *Samilban*, még pedig jövő szerdán minden bizonnyal. Azután rá, szombaton *Deborahban* és a jövő héten *Gertrudban Grittiből*! — ... Megkaptam *Lecouvreur*t, *Voltaire*t, köszönöm, köszönöm!! — csókolom érte az én édes, jó, szorgalmas kezemet, mely írta s az én szép Ámoromat festette, melyben folytonosan gyönyörködöm! — Végtelen boldoggá tesz szerelmed. Ah, érzem, hogy ez *mindenért* képes engem kárpótolni.»

S csudálatos, a születésnapján mégis elfelejti üdvözölni. «Bocsáss meg ... de nem hanyagságom okozta, csak feledékenységem. Fogadd tőlem most szívesen. Hisz tiszta szivemből jön. Hisz te értesz engem, drága életem, te egyedüli örömem, édes busám, te!»

«Hanem, Vidorom, annyi rokonom, meg keresztanyám akadt, hogy akár egyebet se tegyek, mint mindig vizitbe járjak, vagy uzsonnára!!! ... Ha mind elfogadnám, vagy mind abstattolnám, hát sohase volnék itthon.»

«Színházba keveset járok, csak akkor megyek,

ha Kocsisovszky beküld értem; és mikor megérkezem, elkezd velem pörölni, hogy: hol van már? Teljes életét otthon tölti a szobában? Jöjjön már, nézzen meg minket is» és illetén biztatásokra mára mégis elszántam magam és elmegyek Terkával megnézni az előadást. De nem megyek sehová, csak a keresztanyámékhoz párszor ebédre... Drága busám, te, folytonosan rád gondolok és emléked tökéletesen boldoggá tesz, azaz hogy: amennyire tőled távol boldog lehetek!!

Vidorom, szerdán este gondolj rám, — akkor játszom először Eskámot!»

Február 24-én adták *Samilt*.

S Jászai siet is rögtön beszámolni róla. A művész és szerető szív nagy öröme ez! Hát még a forró és lelkes tenyerek! Ugyan mitől ugorhatnék magosabbra a szerelem higanyoszlopa?

«Tegnap tehát játsztam, — Eskámot. Jó kívánságod — úgy látszik — használt, Vidorom. Soha annyi önérzettel és lélekjelenléttel nem léptem színpadra, mint ekkor. Sikerült is, hála Istennek, egész végig. Közönség szép számmal volt, dacára annak, hogy előtte való nap szinte drámát adtak. Minden megjelenésemtkor tapssal fogadtak és kimenetelemtkor mindég taps kísért. Végül többször kihívtak. Szombaton *Deborah*t fogom játszani. Arra csináltattam ruhát. Úgyis fog kelleni máshol is. Nem tudom, mi legyen a harmadik, amibe játszánám?! Vidorom,

Kocsisovszky nővére rendkívül biztat, hogy hozzájuk szerződünk (bizonyosan a direktor megbízásából), mert, amint hallom, az egyik kómikus elmegy tőle, drámai színésznője meg beteg és szinte elhagyja. Kocsisovszky jutalomjátékot is ad minden tagjának; épen most csütörtökön volt egy; száz és ötven forint jutott egyre, mert ketten kaptak egy egészet, férj és feleség. Aztán egyik se jó a színpadon...

Aztán Kocsisovszkynál pontos ám a gázsi! Így majd könnyen fizetné az ember azt a kis adósságot és ő előleget is adna bizonynal.

Gondold meg ezt, édes Vidorom és ehhez képest köss, ha kötsz, szerződést...

De a hangulat hirtelen megcsappan. Minden megállt: boldogság, bizakodás, remény. S mi okozhatta ezt egyéb, mint az elkésett levél?

«Édes, drága Vidorom!

Végtelenül levert vagyok, terhemre van minden, fáj az élet! Beteg is vagyok már tegnap dél óta, képzeld csak, ebéd közben egyszerre csak iszonyú fájdalmat érzek a hátamban, mintha késsel vágták volna keresztül. Én fel sem vettem, mert azt hittem, hogy rögtön elmúlik, de nem úgy történt; még most jobban fáj, mint tegnap. Ha mozdulok, jaj, de fáj! — Én nem tudom, ez okozza-e lehangoltságomat is? Én azt hiszem, hogy nem! Hanem az,

hogy már három nap nem kaptam tőled levelet és ez nekem sok gondot ád és még több kínos eszmét, melyekkel én te nélküled gyenge vagyok megküzdéni, Vidorom!! — Ha nem volnál már nekem az, aki voltál? Csak a gondolat képes (maga) kiforgatni egész valómból. Vagy mért van az, Vidor, hogy én már három napja nem kaptam tőled levelet? Nincs, úgy-e, nincs ez összefüggésben az én gonosz sejtéseimmal? Ó, mondd, drága Vidorom, hisz tudod, mily érzelem az, mellyel én irántad viseltetem és elképzelheted, hogy minő fájdalom az, melyet csak kétség előidéz! Ó, édes jó mindenem, győzz meg arról, hogy nem úgy van, mint azt beteg lelkemmel látom!?? Korholj, kérlek, és mondd, hogy az csak elkényeztetés volt, hogy eddig minden másnap egy levelet küldtél, hogy az nem lehet, bármint szeret is egy férfi egy nőt! Kérlek, mondj akármit, csak írd, csak tudjam, hogy az enyém vagy! Ó, Vidorom, most már érzem, mim vagy te nekem, nem élhetnék nélküled és mily kínos volna meghalni is azon tudattal, hogy te nem vagy az enyém!? Ó — — — —

Vidor! Szívesen meghalnék *ma*, ha azt tudnám, hogy holnap már nem szeretsz! ... Drága Vidorom, írd, kérlek, írd, írd, írd, amíg nem jöhetsz. Ó, úgy fáj a lelkem, oly boldogtalan vagyok e percben, hogy nem tudom leírni. És én ma játszom. Ha vendég nem volnék s nem csináltak volna olyan nagy szelet a fellépésemből, szívesen itthon maradnék, de így játszanom kell. Vidorom, kérlek, a szerződést illetőleg, ha csinálsz, mégis csak valami távoli igazgatóval.

Mellőzd el azt, amit a minap a szerződésre nézve írtam.

Isten áldjon meg, drága életem. Gondolj rám, mint én te reád. Fogadd tőlem ezt a néhány szál száraz virágot, — pár napja már, hogy magammal hordom, hordd te még egyszer annyiig s ha meglesz még, mikor hozzánk jössz! — — — azt tűzöm mellemre, ha esküszünk, midőn a világ előtt is egyek leendünk.

Ég veled!

Írta Marid, 28-ik febr. délután 4 óra.*

«Most jövünk haza az előadásról. Úgy mondják, sikerült szerepem. Nyolcszor hívtak ki.»
(*Deborah.*)

S a betegség is végleg megszűnt, — sürgöny, szép gyűrű és még szebb levél láttán. «Hisz, ha te szeretsz, akkor semmi bajom sincs. De, drága Vidorom, te úgy veszed azt, ha én neked írom, hogy mennyire szeretlek, mintha én azt csak a nyelve-men hordanám és nem érezném irántad. Mi kötne hozzád, ha nem a szerelem, mondd?! S valahányszor én szerelmemről írok neked, mindig úgy válszolsz rá, mintha haragudnál érte. Aztán ilyenformán írsz: «Lelkem, ha szeretsz, csak szeress! Hisz én is szeretlek. Csak aztán meg ne hűljön szerelmed! ...» Vagy pedig így: «azt majd mutasd meg, stb. stb.»

Ez úgy hangzik, mintha neked unalmas volna

Mosenthal Deborah-jä, 1869

Magyar Múzeum Könyvtára

hallani Marid szerelmét s mintha nekem ezzel megakarnád tiltani annak gyakori ismétlését! — — —

Vidor, te! — te engem aligha félre nem értesz! Különben mire való volna ez a nagyszerű magyarázata a keresztyéni szeretetnek! — — — — —

Vidorom, Vidorom! — — — — —

Mintha én nem mind a lelkemből szedném... hanem valamely regényből szavalnám...»

Bizony, bizony, nagy baj van evvel a Vidorral! Legnagyszerűbb szándékait félreérti Marinak.

«Nem helyesled, hogy engedelmet kérek tőled leveleim hanyagságáért, illetőleg a rossz írásért, mely neked — elképzelem — mennyi vesződséget ad. Te azt írod: «ha rossznak találod, tégy róla»; igen ám, de szebben írni nem tudok, és csak azért kértelek elnézésért.

Vidor! te megint vétkeztél, mert engem (ha nem mondtad is, jól tudom) hiúsággal vádolsz magadba. Azt hitted tán, hogy én szerénységem után, mely szerint bevallottam, hogy rossz az írásom, tán dicséretet várok tőled. Így gondolkoztál te Maridról!

Vidor! hát még sem ösmersz?! — — — — —»

Nagyszerű a ki-kigyuló pátosz ebben a nehézkes, tapadó stílusban, melyből, mint egy mocsárból, még alig tud kigázolni.

«Az bizony jó volna, Vidorom, ha mégis arra messze szerződhetnék. Meggondoltam és azt hi-

szem, jobb lesz, mint erre; egyébiránt, amint akarod és jobbnak gondolod. Itt két színész van, aki kómikumot játszik, de játszanak mást is. Az egyik Szigetközi, a másik Bokodi, ki különben egyik nap Magloir, másnap Samil és Saint Germain gróf stb., stb. — — — — —

Amint hallom, Bokodi megy el, mert a gázsi valóban oly kicsi Kocsisovszkynál, mint írtad, de pontos és jutalmat is ad. Csütörtökön *Egy királynő-t* játszom, most tanulom; szeretném, ha látnál benne.

A gőzhajón nagyon olcsó az utazás! — Vidorom, ha feljönnél?! Ez a társulat 25-én, márciusban megy innét Pápára. Kis zsidó fészek...

«De azért Kocsisovszky Győrt liárom évre kikapta, azaz, hogy három télre.

Küldj egy arcképet, ha van, Vidorom!»

«Tegnap (márc. 4) azért nem írhattam rögtön, mivel játsztam. *Egy királyné-t* és sok dolgom volt. Hallod-e, ez ám a nehéz szerep! jujj! A legnehezebb, amit még valaha láttam és olvastam eddig. Sajnálom is nagyon, hogy elfogadtam négy napra! De azért meg nem buktam ám — a közönségnek. — —

Magamnak, igen —!!—

Vidorom, erre a szerepre te fogsz engem betanítani. Hallod-e, te, busa, te!

Kocsisovszky minden játékomért tíz frt.-ot

adott. Ő ezt maga határozta meg s én nem szóltam semmit s tegnap felszólított, hogy játsszam neki még kettőt... Most *Ház becsületé*-vel nyomorított meg. Anya-szerep. Jó, de nincs elég időm rá... s oly rosszul van írva, hogy le kell tisztáznom és már két napja írom, írom és írom!!! És magolom, rettetesen, és magolom *Királynét* és *Deboraht* és *Le-couvreur*t és mindig csak magolok és magolok.

Elgondolhatod tehát, édes busám, hogy mennyire el vagyok foglalva és nem érek rá *tanulni*, csak *magolni*.

Engem az ilyen hirtelen tanulás ép úgy elront-hatna, mint mást, ha be nem látnám magam, hogy hiányos nagyon a felfogás és előadás az ily tanulás után. Iparkodom tehát azt folyton szépíteni, azaz javítani, azaz, hogy *tökéletesbíteni*. Nem lököm el a szerepet első eljátszás után, hanem még több mohósággal tanulom és ennek nagyon örülök magam is, hogy ez így van!

Hogy neki fogunk a tanulásnak? Dejszen, Vidorom, jobban neki nem tenyerelsz, mint *már* neki *tenyereltem*, pajtás!! — — — — —

Én majd csak folytatom. Hanem, azt hiszem, még egyszer annyi sikerrel, mint eddig, mert az én édes, édes Vidorom, busám, fog nekem jó tanácsokat adni.

S hogy Kocsisovszkyhoz menni nem szeretnék, annak nincs semmi különösebb oka, mint te talán sejtetted, vagy magyarázni akartad levelemből?! *Közel van*. Semmi egyéb! — — — — —

«Egy nászunk már van, bizonyosan, még pedig pompás.

Pénzem, az van még; amennyi, annyi. Kontót nem csinálok. Hogy is csinálnék, Vidorom?! Megcsináltattam a kék ruhát, nyolc forint, *Deborahra* egyet, tizenkét forint, apáméknak adtam összesen vagy tizenhat forintot, egy esernyőt vettem, négy forint és képzeld, egy suszternél egész elfeledve volt még négy forint adósságom; azt is kifizettem.

... Nagyon sajnálom, hogy ma nem játszhatom. Jól játsztam volna! — — — — — Úgy vágyalak látni! Bizon, bizon, még neki rugaszkodom, jaj! de az a pénz! no! — Jőjj, jőjj, Vidorja

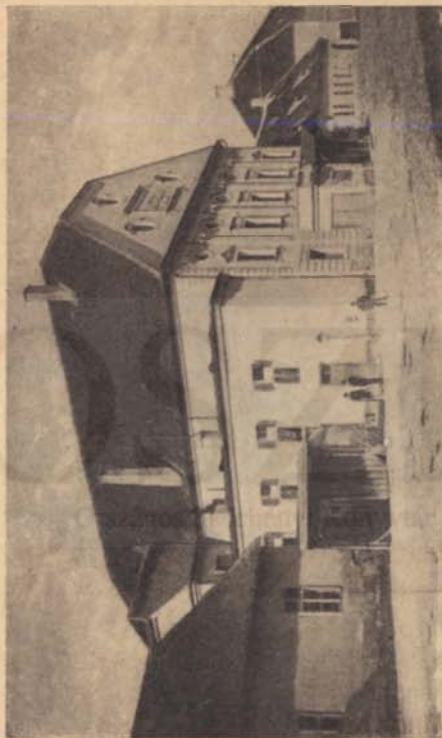
Maridnak.»

Kassai közben megkötötte a szerződést a kolozsvári Nemzeti Színházzal. Április 15-től fogva: Jászai társalgási színésznő és fiatal hősnő, Kassai pedig kómikus és buffó. Jászai egyelőre csak segéd-színésznő.

Mivel a szerződést illetőleg nagyon eltérőek az adatok, Kassai naplóját idézem, mely a legpontosabbnak látszik.

«Kettőnknek együtt százhusz forint havi fizetés nyárra és százharminc forint télre; ezeken kívül kinek-kinek föllépésenkint egy-egy forint; továbbá egy-egy nyári és egy-egy téli bérletszünetes jutalomjáték tiszta jövedelmének fele; százhusz forint

A kolozsvári Nemzeti Színház 1870-ben

Országos Széchényi Könyvtár

előleg, (havonkint tiz-tiz forintjával törlesztendő),
végre húsz forint költség.»

«Enyim, édes busám!

Fehérváry ajánlata nekem tetszik», — feleli Jásza. — «Igy, jutalomjátékkal pedig nagyon is kedvező lesz. Attól tartok, kedves Vidorom, hogy meg nem kapjuk. Nem hallottál, kérlek, még semmit, Fehérváry pontos-e? ... Ezt jó lenne kitudni?

Külömben egészen meg vagyok a szerződéssel elégedve.»

De már nagyon nyugtalan. Már csak nagyon rövid mondatokat tud leírni.

«Hogy vagy? Mit játszol folytonosan? Van-e pénzed? hé!! Olvassz-e lapokat? A Győri Közlöny rólam semmit sem írt; nem foglalkozik szépirodalommal. Van-e már sok könyvünk? Örülök, hogy Mikest birjuk.

Ne olvass annyi sokat, mert rád sem ismerek, amire megjössz.

Mert, hallod-e, én nem olvashatok semmit. Folytonosan tanulok szerepeket.»

«Hogy szereplésemről keveset írok! — Én azt hiszem, hogy nagyon is részletesen tudósítottalak, mi! Hát *Eskám* jól ment, *Deborah* meglehetősen. A *királyné* nehéz!! ... Punktum.»

«Drága Vidorom, gőzhajón jöjj ám! Apám nagyon szeretne látni játszani és mindég azt mondja: «Majd megkérem én az én vőm uramat, hogy játszószék nekünk csak egyet is. Ha tehát gondolod, édes busám, hozz egy párókát és egy kis masztixot ...

Lengyel követ-re ne számolj. Nem rég adták ők, és itt nem igen néznek meg kétszer valamit. Szép szinpadi cipőket csináltass ám magadnak, busám!....

De sok beszédem lesz veled, jujj, jujj! Tisztelnék az öregek, én meg, én meg!!!»

Mind egyhangon megy.

«Édes, jó busám te, minden reggel azt mondom legelőbb is, már csak nyolcszor alszunk, na, már csak hétszer alszunk s aztán itt lesz az én busám. Valódi gyerek vagyok, Vidorom, ha rólad beszélek; szüleim sokat nevetnek nekem, azaz gyerekességemnek ... Kíváncsi vagyok *arra* a valamire, amit nekem hozol. Szép könyv, bizonyosan. Úgy-e, eltaláltam? Igazán kíváncsi vagyok. — — —

Vidorom, életem, busám, mindig szeretnék neked írni, mindég veled foglalkozni. Most is a tanulást hagytam félbe, ami pedig most nagyon szükséges, — hogy neked, az én busámnak, az én édes busámnak írhaszak.

De, Vidorom, te! Majd ha itt léssz! Itt, egy szobába velünk!

Majd, ha először meglátlak, beszélgetünk, nem írunk többet, hanem beszélgetünk! Igen, aztán kivetlek a temetőbe, ha szép idő lesz, leülünk ott egy sírra, egy szép, zöld sírra és beszélgetünk . . . Isten *veled: velem!*»

Egyre türelmetlenebbül várja a hajót!

«Mikor jössz, busám? mi? Mikor jössz Marid-

hoz? — — Megírd ám! Sietsz, kedves, sietsz, *haza*? Szerepeket hozol? Ruhát már csináltattál? Én igen... Azt írod, édes busám, hogyha kifizetnének, úgy ott-hagynám őket, hogy még! Hát ha ki nem fizetné-nek, akkor tán tovább ott maradsz? . . . Tizenhatodi-kára mindent összepakkolj és elrendezz, hogy akkor-ra rendbe legyen, mert egy napot sem szabad vesz-tened, érted? . . . Mert, Vidorom, az nem lehet, az nem lehet, hogy te még továbbra is oda maradj! Pénzed nincs? Nesze, lelkem, tegnap játsztam érte, vedd el ezt a tíz forintot s használd.

Na már sötét van, nem látok többet írni, pedig elírnék még neked estélig.»

Még egy hosszabb színházi beszámolót küld, az utolsót.

«A tegnapi játékom (*Ház becsülete*, február 3) két fokkal jobban sikerült, mint magam hittem. Kö-zönség *rendkívül* sok volt, azért írom, rendkívül, mert Győrben csak akkor van ennyi közönség szín-házban, ha valami rendkívüli előadás van. Mindenki bámult, de magam is. A páholyok mind tele (már délben egy páholy sem volt —), a földszint szinte tele fiatalsággal, sok karzat és szokatlan sok zárt-szék. Kezdjük az előadást, én mindjárt az első jele-netben künn vagyok; szép tapssal fogadnak és két koszorut is röpítenek nekem, a kezdő színésznő-nek. Az előadás folytán sok, nagyon sok tapsot kap-tam, pedig ettől a szereptől nagyon féltem. Külöm-

ben émelygős is ám néhol . . . Isten áldjon meg, őrizzen meg Maridnak, aki csak érted él ezentúl.*

«Mit eszel, mit iszol, hogy alszol, mivel takarózol?... Hol jársz egész nap?» — kérdi, sürgeti, mert mindent szeretne róla tudni forró Mari, hogy közelebb érezhesse, közelebb tudja magához azt, akit, — emlékiratai szerint, — sohasem szeretett.

Mert, — amint ártatlanul kérdezi:

Mit is szeretett volna «egy ilyen kőszívű tóton?» Ki soha jó szívvel nem viseltetett iránta, orvost nem hívott, ha beteg volt, pénzt, segítséget, szót, ajándékot, mindent sajnált tőle.

Sívár élet. De ilyen volt-e valóban?

Micsoda érthetetlen jégtorlaszok ezek, melyek így elzárták az emlékezés nyugodt és derűs útjait! Holott a szerelem egész repertoárját végigcsinálták, hiba nélkül.

Vers kell? Még az is akadt.

Jászai kedves húmorral írja le csöndes otthonukat, este. Minden sorral, mintha elakadna, de mégis tovább döcög egy «csak», vagy «no» pattintására ez a verses, pusztai szekér. S az egész valami patriar-chális, egységes hangulatot áraszt.

Hanem most mára csókollak,
Kár, hogy nem áldozhatunk valónak;
De ezek a verslábak cudarul rosszak,
No, de ne félj, többet nem úntatlak.
Csak még neked jó éjszakát kívánok,
S oszt átadom magam is az ágyanak.

Mert az apám már is nagyon késztet,
Nem lévén szokva az éjjelezéshez,
Dejszen nem is csoda, fárad szegény sokat,
Hogy megtölthessék a fejöket s hasokat.
Az evésben részt veszünk mindannyian,
A tanuláshoz már nem vagyunk annyian.
Csak én nyúzom Shakespearét borzasztó pátosszal,
Meg a gyerek bajlódik a számadással.
Az apám azt mondja, ő már eleget tud,
Meg ha nem tudna is, tanulni Ő már dud.*

De mi ez?

A tollam fogni nem akar,
Azt mondja,
Hogy biz ily rosszat nem vakar.
No iszen jó, jó,
Leteszlek hát mindjárt,
Csak hadd mondjak Vidoromnak
Mégegyszer jó éjszakát!!

.....

Vidorom, kacagj egy jó nagyot,
Ha nevetni nem tudsz, kérlek,
Ne bosszankodj!
Haragudni csak az időért van okod,
Mit verseléssel töltök.

De ládd,
fennhangon imádkoznak és én
ilyenkor tanulni képes nem vagyok,
Hát ilyen bolondokat teszek.*

Kérdés, hogy a költemény vége még mindig igényt tart-e a vers elnevezésre. Rím és ritmus féket vesztve kiszaladnak a formából, mintha Koppélia gépkisasszony éneke végét hallgatnók.

* «dudva, érzéketlen»

Meg is fenyegeti, hogy ha megharagítja, elkezdd verselni. «Isten bizon, telegráf útján békülsz ki velem, csakhogy elhagyjam.»

De komoly a Kassai költői hangja; s ijedt megilletődéssel felel rá vissza Jászai: «Gyöngédséged által végtelen boldoggá téssz. Örülök, hogy arcképem neked örömet szerzett és hogy te azt nézed, többször és soká! Ó, de versed utolsó sora, mint egy óriási szemrehányás, úgy gyötri lelkemet!!! Én te tőled még ily nevet nem érdemlek meg, édes, jó Vidorom, de törekszem; — esküszöm, arra törekszem, hogy ne kelljen elpirulnom magam előtt, ha engem az én magaszttal teljes Vidorom «tisza Máriám»-nak nevez!!! Ó, Vidorom, mennyire boldog leszek én melletted! Ó, mi egy lélek leszünk! Te megtanítasz tanaidra s így majd egymást megértve, mily semmibe vesszük a sok köznapi lélek incselkedéseit. —

Igen, drága Vidorom, mi bol — — — — —, nyugodtak leendünk!»

Igy lelkendezik, csupa hála és alázat. Bűnei elfeledve és megbocsátva. Magdolna: a lábmosás után. — Pedig a féltő gyanúsítás, ez a szükséges erjesztő kellék sem marad el szerelmükből.

«Drága Vidorom dorgálsz, hogy miért írtam Balássynak. Hát nem bizol bennem?!! Ó, ez engem szerencsétlenné tesz ismét! Kérd el tőle a levelet, — — — és ha egy mondat van benne, mely az én igazságom ellen szól, — — — mérd úgy rám a vi-

lágnak minden keserves kínjait, mely még engem érhet, — és vess meg!!!!!!!»

Kislányos fogadkozások, melyek jóhiszeműségét bizonyítják s túlzásaival kiszolgáltatják a kezdő író. «Légy boldog azon hitben, hogy van egy lény, aki minden csepp véréért kész érted feláldozni... akinek minden sóhaja hozzád száll! Minden gondolata te vagy, akit csupán emléked boldoggá tesz. S az a te Jószágod, Marid.» ... Vagy: «Ah, Vidorom, bizonyos vagyok afelől, hogy szeretlek, hogy nem mese az a lelki rokonság, amit eddig csak regényekből ismertem, hanem létezik egész nagyszerűségében, hogy két lelket a tiszta boldogság hajójába ragadjon. Ezt érzem én, drága Vidorom, hogy igaz s létezik... Te új életre teremtetem!! megmentőm, mindenem... szeretlek, imádlak, áldalak... Gondolj a te igaz Maridra. Aki folytonosan rólad gondolkozik és te érted imádkozik. Igen, Vidorom, Marid imádkozik is! Ó, a szerelem mindenre megtanít!!!»

Édes muzsika szerelmes férfi fülének, ki hinni tud benne s elnyugszik tőle a féltés; — mely később egyre sűrűbben üti fel fejét. — Itt, hatheti levelezésükben, csak egyetlen célzással, hogy: szerződésüket Mari miért szorgalmazza minél távolibb vidékre?

Lehet, hogy tréfa, lehet, hogy mégis komoly. Meglepő volna, valóban. Hisz Jászai, mint mindenben, úgy itt is, teljesen alárendeli magát Kassai

akarátának. Felemlíti ugyan a Kocsisovszky-féle kombináció előnyeit, de ismételten hangsúlyozza, hogy minden úgy intéződjék, ahogy Kassai a legjobbnak tartja. «Elmegyek *veled* Erdélybe, vagy Amerikába, Patagóniába, még a Számum sivatagára is, kívánd csak!!! — — — — —»

Hiszen boldogság neki, ha alárendelheti magát. Ahányszor fellép, külön engedélyt kér rá. S ez a túlzott alázat, — még pályakérdésekben is, — nemcsak a kor divatja, s nemcsak kegyes póz, tudatos szerelmes hízelkedés, hanem nagyszerű boldogságérzet. Hogy van valakije, akit «bálványozhat», akitől elmondhatja: «Milyen kicsi, milyen bárány voltam Melletted!»

Valóban, mintha egy láthatatlan Petrucchio hajlítaná derekát neki tetsző ívbe. — Ime, előre nyújtja vékony nyakát, végtelen szelídséggel s ez a szelídség neki öröm. A férfi ostromozó vagy ítélkező hatalom szemében. A polgári alázat «minden külső, lát-szólagos tekintély előtt», «ez a gyalázatos, sokszor oktalan és érthetetlen alázat», — apai örökség és apai nevelés (emlékirataiban többször keserűen emlegeti), de a szexuális alázat mélyen begyökerezett ösztön nála. Ösztönön alapuló számítás. A szexuális alázat: szexuális vágyódás. Hasonló a szerénységhez. Minél mélyebben alázkodik a szerény, annál magasabbra kívánja emeltetését. Báránka maszkjában éhes farkas; lesütött pillák mögött sóváran villogó szem. Csak a bőr feszültsége árulja el a várakozás attitűdjét. A szenvedélyben Jászai alázata

oly paroxizmusig emelkedik, — különösen, ha ez bűnbánattal vegyül, — hogy Proust szavait juttatják eszünkbe: «Mais vous êtes fou... Tout cela n'est pas la vie réelle.»

De erről itt még nem lehet szó. Itt a hűséget még biztosítja a mély megtiszteltetés, a fölemeltetés lázas érzése, mely eleven pirosra festette szívét s egy szépen induló vasárnap délutáni levelet íratott meg vele.

«Minden ember multságát veszi elő és egész heti munkája után megnyugvást és szórakozást keres és talál; kiki a maga módja szerint; én is félretettem könyveimet, tollat fogtam, hogy írjak neked! Neked, az én Vidoromnak, az én busámnak! Az én alkotómnak! életemnek, mindenemnek, hogy Veled, drága Vidorom, beszélgessek, hogy elmondjam, mennyire boldogít szerelmed, hogy ujjá teremtett, — igen! Megtisztított és ujjá alkotott!! Ó, Vidorom! Mit! Mennyit köszön neked Marid! Mivé tévél! És még mivé fogsz átvarázsolni! Ó, Vidorom! ha multamra gondolok! szeretnék mindig felébredni, szeretném szemeimet kidörzsölni és így kiáltani fel. Ah, he gonosz álmom volt!!! Úgy-e, jó nemes Vidorom? Úgy-e, feledni fogjuk? Te engem úgy fogsz szeretni, mint én téged? Én minden erőmet összeszedem... hogy hozzád méltó legyek. Hisz a léleknemesség, az erkölcsi erő! az szellemi nagyság, és én erre töreksem! Úgy-e Vidorom, te segítesz engem ezen nagy és meredek lépcsőn feljutni, oda, ahol elérem az emberi méltóságot, az öntudatosságot!!!» — — —

De Vidor megint rövidebbre fogja a gyeplőt.

«Vidorom, azt írod, hogy ne számítgassam oly szigorúan az éjszakákat!!! — — — — —»

Édes busám, te engem *megint* félreértettél!»

Kassai a polgári nyugalmat és önérzetet, polgári biztonságot képviselte Jászai szemében, — az ő örökös nyugtalansága, önmagából kikeltsége, önkínzó bizonytalansága mellett. Mert Jászai «nem a kultura embere». «Ez a kínszenvedés. A késői fejlődés és művelődés, mely elől mindenkit egy életen át.» Innen: szubjektív ferdelátása, hogy a «selfmade ember» minden egyebet meg tud tanulni, csak az örömet nem. Vagy csak nagyon későn.

De Kassai könyveiben és lelke műveltségében mégis olyan hídat látott a rajongó, fiatal művésznő, melyen keresztül minden álmát megvalósíthatja s átélphet egy kínlódva vágyott magasabb szférába. «Most látom csak», — írja akkori magáról, — «mik voltunk mi ketten, mikor összeházasodtunk. Én benne azt a fénysugarat kerestem, amely engem abból a sötétségből kivezessen, amelyben testem, lelkem tengődött. Különös ma nekem, hogy mi voltam én akkor? Egy teljes sötétségbe maradt lélek, aki kínlódva vergődik a világosság felé, amelyet sejt...» S boldog, mikor Kassai azt írja neki, hogy «hozzája csatolja». «Hogy örökre magadhoz láncolsz? Ó, hogy te minden szavaddal boldoggá téssz engem!» ...

Boldog, — de nem szerelmes? Mi volt hát Kassai az ő fiatal életében, hogy olyan csudálatos csökönyösséggel tagadja meg?

Eszünkbe jut egy kedves, gyermekkori kis afférje, melyet emlékeiben mond el és így kezdi: «Elhagyatott, de forró szívemmel szeretni szerettem volna.» S aztán meglepetésünkre így folytatja: «Úgy látszik, *valamit.*»

Csak ennyi lett volna hát?

És tovább?

«Hát amint ott öntözgetek a kertben, kinyílik ám egy vérpiros szegfű.»

A tempó.

«A háziúr leányáé volt. Hübéri Terkáé... S amint a kis virág nyílni kezd, én kimondhatatlan gyöngédséget kezdek érezni iránta. Ó, az egy egész történet. Beleszerettem. Leültem hozzá a földre és beszéltem neki. Hogy ő milyen szép, hogy én igen-igen szeretem. Hogy őtet szeretem egyedül a világon! Simogattam és csókolgattam és hogy emlékszem, — oly hálás voltam neki az illatáért...»

Kissé édes történet, ahogy a drámai művésznő visszaemlékszik kis drámai multjára, de ha elfogadjuk — —

S ha ennyi lett volna? Nagy lelki nyomora s a szerelmi készség? S ha Kassai volt az ő piros szegfűje, ki személyiségének különös, delikát illatával magához bűvölte őt s meggyújtotta benne a vágyat, hogy szólhasson hozzá, — ez a szó egy Szézámm,

nyílj meg!-gé lett a képzelet birodalmában. Éppen elég a szerelemhez.

Hisz egyetlen hang, szín, illat elég, — mondják a szerelem pesszimistái, vagy gögősei.

Kassai intellektuális és morális fölénye biztatónak látszott. De annál inkább nyugtalanította Jászait, hogy ez a kényes és finom növény becsukódhatnék az ő nagyonis szegényes otthonában. «Vidorom, ha jössz, kérlek, készítsd el szemeidet, hogy visszatetsző ne legyen ez a borzasztó egyszerűség, nem, nem egyszerűség, szegénység. De hisz te felül tudsz ezen a külhatáson emelkedni. Hiszen az én édes busám nem közönséges ember!?!» — — — — —

Atyja műveletlen, rettenetes önfejlését is aggodalmasan szóba hozza nem egyszer, mint «akit meggyőzni éppen nem lehet semmivel. Nehezebb hát vele bánni, mint egy tanult emberrel».

S mégis néha kedvesen protegálja: «Apám kéret, hozz valami jó hírt a jobbpárt — természetes — győzelméről. El is feledtem még azt is megírni, hogy ha netalán balpárti volnál (amit azonban nem hiszek magam sem), nehogy azt egy szóval is eláruld apám előtt! Sőt ellenkezőleg, dicsérd a jobbpártot!» ...

Máskor meg önérzetesen fellázad ellene:

«Úgy-e, édes busám, nagyon furcsa ez az én apám? Isten bizony, az ilyen ember meg bírna őszí-

teni. Talán még az sem vétek az *ily* emberrel szemben, ha *valaki* hazudik neki! Mi? Oly ostobaságot kívánni, hogy akit ő csak ismer, vagy aki csak vele érintkezik, de leginkább, aki ő rá rászorul, az mind az ő elveit kövesse, vagy *legalább* vallja. Különös neme az iszonyú durva, műveletlen uralomvágynak. Na, de rajtunk, azt hiszem, nem fogja gyakorolhatni, hisz mi végre is önállók vagyunk. Vagy ha ő azt hiszi, hogy most is, mint három hóval ezelőtt, nekem parancsolhat, azaz, hogy ér valamit a parancsa, akkor nagyon csalódik öregem. Akkor megfogadtam, mert úgy láttam magam is jobbnak, de ha most (mint fülhegygel hallottam), te nem lévén mindenben vele egy véleményen, nem fogsz neki tetszeni, tőled megtagad, felszabadítom magam, kiállhatatlan fegyelme alól és úgy fogok cselekedni, mint jónak látom. — Én neki (elég fájdalmas kimondanom), de nem tartozom egyéb hálával, mint tán azért, hogy nemzett, ha ugyan ezért hálával tartozom. De azt még *csak* később látom meg!!! — Elfog a düh, Isten bizony szeretné kitörni és dühöngeni ellene... na, de tán csak el tudjuk szépen is csinálni ezt az ostoba ügyet! — Csak már jöjj, Vidorom, busám, édes jó busám! édes busám! Szeretlek, imádlak, áldalak és most Isten veled, áldjon meg a teremtőnk, mert te megérdemled. Ölel, csókol a te

igaz

Marid.»

(U. i.)

«Az én apám észjárását a te anyádéhoz hason-

lítom, akinek meg az a rögeszméje, hogy az ő Vidorjának nem lehet szép felesége! Mi? —»

De minden torzsalkodást feledve, egyforma örömmel várja az érkezőt az egész család.

S ha az első levél a búcsú idillje volt, az utolsó az örömteli várakozásé.

«Busám, te!

Most kapom leveledet, amelyben holmi hosszú hajról van szó, már most az egyszer pedig elfogadd magadnak a hosszúhajú címet.

Hallod-e, már hogy lehet olyat józan ésszel írni, hogy majd te eljössz Győrbe, aztán majd valami vendéglőt tisztelsz meg jelenléteddél, mikor mi már négy hét óta úgy várunk, mint zsidók a Messiást. Nagyszerű előkészületek tétetnek elfogadásodra, úgymint sütés, mosás, meszelés. Ma éppen meszelünk. Állva írom ezt a levelet, mert mindent kihordtak már a szobából, az iroda meg oly hideg, mint egy jégverem.

Azt írod, hogy ha valami nagy baj van, hát rögtön jössz? Hát nem elég nagy baj az, hogy már öt hete nem láttalak?! Mi ennél valamivel nagyobb bajt mondjak? Hát még megbetegszem, ha még soká nem jössz, aztán még tán egyebet is, — ki tudja? Nagyon közel van a temető! — — — — —

No, de azért egy-két napot késhetsz ám, ha az

az átkozott pénzügyi körülmény tán úgy kívánja. Telegrafiroznod nem szükséges, apám azt mondja, sok pénzbe kerül. Várhatok, míg írsz!

Tisztelnék szüleim s testvéreim, én pedig csókkal árasztlak el gondolatban. Ég veled, édes Vido-rom.

Gondolj Maridra és siess

hozzá!

15. 3. 869.

Apám fog várni a hajónál, én meg itthon!

Az a magyar közmondás, — az asszonyoké, — hogy ha meszelés van és szép az idő, akkor igaz a férj, vagy a kedvesünk.

Ma pedig gyönyörűen süt a nap. Nem is kétke-dem, no, hanem azért te vagy ma a hosszú-hajú!!! — — — — —

★
Országos Széchényi Könyvtár

De hiába sütött a nap.

AZ ELSŐ VÁLSÁG

1872

Országos Széchényi Könyvtár

Hogy a következő három esztendő alatt milyen volt együttélésük Kolozsvárott, arról levelek nem tanuskodnak.

Kassai naplójában ezt találjuk:

«Amikor 1869 április hó 5-ikén (talán megfelelőbb lett volna elsején) a győr-nádorvárosi lelkész reánk adta az áldást, nem fogott ez rajtunk teljesen. Az esketés matrikulájának numerus currense is tizenhárom. Jászai atyja, Krippel József, Győrbe lakott szegény ácsmester volt; és igen buzgó katolikus. Anyja már nem élt, ez volt olyan hősnő, mint a leánya. — Esküvőnkön új, fekete, magyar ruhába voltam öltözve. Azután visszajöttünk Budára.

Most már házaseletünk kezdetéről mindjárt igen megható és furcsa dolgokat mondhatnék el, ha akarnék; mert nem minden érdekesség nélkül való az, ha egy huszonkilencéves úrfi, aki kisasszonyos, özszekekel egy tizenkilencéves kisasszonnyal, aki már úrfis, — kivált két ilyen eredeti egyéniség, mint amilyenek mi valánk. Dehát, az élet a legjobb regényíró.

Sok érdekes és jellemző apróságot mondhatnék el, házaseletünk későbbi idejéből is, — (amelyek olykor meghatók, gyakran furcsák, de mindenkor eredetiek voltak). — De nem mondok.

Sokat el kell hallgatnom. — Egy részét meg sem értenék; lehetnének közöttük olyanok is, amelyek az ő tetszésével nem találkoznanak, — pedig nem szándékom őt sérteni. De lehetnének olyanok is, amelyeket még a nyíltság és őszinteség nagy értékeért se bocsátanának meg, — és nem tudom, melyek éppen azok...

Később kisült azután, hogy nemcsak egymásnak nem vagyunk feremtve (már t. i. a házaseletben), de az is, hogy a házaseletre egyáltalán nem.

Nem voltam csapodár természetű (sőt ellenkezőleg), sem játékos, sem ivó, de nagyon szerettem én is, meg ő is a függetlenséget. A korlátokat nehezen tűrtük; s ő nehezebben, mint én, — sőt nem is tűrte; — nem hiába imádta Petőfit.»

Ez az év pársoros, közömbös írással kezdődik, január 27-én kelt, Aradra címezve. S utána egész váratlanul a csúcspont, a robbanásig jutott feszültség: Kassai levele Jászhaihoz. Csakhogy ez a levél már nem a líra örömteli vibrációja, hanem egy szörnyű orkán utáni dermedt csend állapota. Az emlékiratok Jászhai megdöbbenő csalódásáról beszélnek házasságát illetően, — a levelei itt még nem tudnak róla. A szerelem és alázat hangja továbbra is a régi, csak drámaian felfokozottabb, különösen az elsőknél, közvetlen a katasztrófa után, válaszul Kassai szigorú és kimért, búcsúzkodó levelére, melynek két-

féle fogalmazványát bírjuk — s melynek rövid, ki-jelentő mondatai, minden egyes szava kemény és nehéz, mint a vihartól meglazult gyümölcs koppa-nása a földön.

Az egyik fogalmazvány, az eredeti, hosszabb és törlésekkel, javítással teli. A másik, — ennek rövidí-tett másolata, lehetett a végleges szöveg, amelyet Jászainak elküldött.

A rövidebb, másolt fogalmazvány így hangzik:
«Mérséklet!

Ne gyötörjük tovább egymást céltalanul.

Érzékenykedéssel semmire sem megyünk, pedig tennünk kell.

Én többé férjed nem leszek, — nem lehetek, — de ez minket boldogtalanokká ne tegyen, — ez fölös-leges, — kár volna. — — —

Mikor megismertelek, a világ nem volt már ismeretlen előtted, de még sem okultál saját károdon sem eleget. Az élet iskolája a legtöbb esetben oly természetű, mint az erős gyógyszer, mely hol nem használ, ott öl. Neked oly gyógyszerre volt szüksé-ged, mely használjon, de semmiesetre sem ártson. Ez életiskolát előtted megnyitni engem rendelt a sors számodra, és meg vagyok győződve, hogy gyógyszerem, amily ártatlan, ép oly üdvös volt.

Művem, melyet veled megkezdtem, be van fe-jezve. Te a Nemzeti Színház tagja vagy, ez volt hi-vatásod; mennyi érdmem van ebben, később talán be fogod látni. — Elhagyatva tehát nem vagy. — Tőled függ ez állást továbbra is megtartani, melyet

most már *kevés türelemmel* mindenesetre biztosíthatsz magadnak.»

Valami zsibbadt nyugalom árad ez írásból. Különös, bántóan oktató hang. A Jászai Mari Nemzeti Színházi tagságára tett célzást pedig mire magyarázni? Talán arra, hogy Kassai többet foglalkozott művészeti kiképzésével, vagy pedig — bizonytalan gyanú — Kassai maga hívta volna fel Orczy Bódog, Nemzeti Színházi intendáns figyelmét Jászaira, így egyengetve útját továbbra is? Nemcsak Jászai karrierje érdekében, hanem, hogy szétszakadásukat perfektuálja, a kényszerű más-más városban éléssel. Első, ösztönös reagálása lett volna a sebzett önértetnek.

A rövid mondatú, de hosszú levél még folytatódik.

Kassai nem szakít, hanem kötöz?

«Ne gyötörjük egymást céltalanul.

Szerelem bennem irántad nem él.

Őrizd becsületedet s én őrizni fogom emlékedet. Kerüld a rossznak látszatát is, mert ez csak szegényebbé, de gazdagabbá semmiesetre sem tesz. Ezentúl én is (mint a tömeg tagja), csak a látszat után ítélni lehetek. Kerüld, mondom.

A becsületben sok poézis van, s az ember, hogyha már gyengül, hajlandóvá válik a költészetre. Tarts a becsületre s később áldani fogsz.

Tanácsimat, — ha elfogadod, — ezután sem vonom meg tőled.

Most azomban, miután tudom, hogy vallás-

Jászai Mari 1872-ben

Országos Széchényi Könyvtár

rajongó nem vagy, csak arra kérlek, hozd meg nekem áldozatul azon, bár kellemetlen, de nem sok fáradságot, *add vissza szabadságomat*, mely akaratom s közreműködésed nélkül gátolva van. — Harmadfél-évi hűségem, türelmem s igyekezetem a jó példaadásban ennyit bizonynyal megérdemel. — *Add vissza s én áldani foglak.*

Ezt megvárom tőled s ha megtagadnád, ép oly szívtelenül, mint esztelenül cselekednél, — engem oly birtoktól fosztanál meg, melyre nem szorultál, melynek hasznát nem veszed s nem tekinthetnélek másnak, mint oly elvetemült szörnyetegnek, ki egy becsületes nevet keres köpenyül, mely alatt gonosz játékát láthatatlanabban hiszi űzhetni s mely legmélyebb megvetésemet érdemli a legjobb esetben is.

Ez mély meggyőződése, — határozatom, mely nem változik; nem változhatik.

Kolozsvár, január 19-én.

Kassai Vidor.*

Kassai, aki hiszi a lehetetlent, szerelemben a jellem szilárdságát!

Utolsó mondatának bizonykodása: bizonytalanság árulója. S az erős kifejezések, a forszírozott nyugalom, — mint aki nagyot kiált, hogy ne hallja a gyöngeség rémült kapkodását szívében. Legfontosabb: az önuralom. Ezt egész a paroxizmusig viszi, míg Jászai válasza rá éppen ellenkezőleg a kiáradó szenvedély paroxizmusa. De mibe kerülhetett Kassai-

nak ez a nagyon szigorú és feszes visszatartás? Fejedelmek privilégiuma. S véletlen, hogy levelének első lapja olyan gyűrött és elkent? Alig olvasható. A hóhér sírt? Vagy itala folyt rá a papírosra vacsora közben, míg dühös tollával vagdalkozott? Jó, hogy megvan és olvasható a másik fogalmazvány; ennél bővebb, tehát elsőbb szöveg, mely meztelenül mutatja a lélek rángásait.

Ez a levél így kezdődik:

«Először is, mérséklet, kérem (kérlek), nincs e sorokban semmi rendkívüli.»

(Magázva indult. A felszarvazottság tudata magas etikai rang, mely rögtön vérbe megy át s szertartásos távoltagest parancsol.)

A másolásban kihagyott rész a következő:

«Tehát nyugodtan, — csendesen, biztosan, — nem oly lehetetlenség ez, — ne gyűlöljük egymást, — intézzünk el mindent szépen.

Az ember egyszer él.»

(Eszztétikai morál.)

«Ha nem lennének tanuid, — tudasd velem, — majd szerzek számodra. — Mi a költségeket illeti, legszebbnek s legméltányosabbnak találom az egyenlő megosztást.

Rajta — az első lépés tiéd — rajtam mi sem változtat többé.

Légy erős, — ne feledj engem s kérésemet
őszinte jóakarod

Kolozsvár, jan. 19-én 872.

Kassai Vidor.»

(Utóirat.)

«Kiméld magad, egészségedre vigyázz. Hidd meg nekem: legnagyobb kincsünk az, mit a természetől nyertünk, — s ki a természetet megsérti, vagy erőszakot követ el rajta, — rettenetesen s kérelhetetlenül fog lakolni. Tapasztalám.

Atyádnak, a rajongó vallásosnak kitérésedről nem szükséges tudni. — Elválásunkat előbb megbocsátja, mint a kitérést, — mely változás pedig csak a cerimóniák s eféle apróságokban különbözik egymástól.»

Elvágta hát az érzelmi szálakat, s elmaradt a magát is bátorító dopingolás. Csak semmi meghatódás. Szívének büszke fele gyors és végleges elintézetést kíván, — egyebet el sem bírna, — érzőbb fele a lehetetlent reméli, — bár maga sem tudja, — a csodát, az elhithető szerelmet, mely érzelem-etikailag lehetségessé teszi a kiengeszteltetést, az egyetlent, amit elviselni képes.

«Vidor, irgalmaz! könyörülj!» — szalad elébe forró Mari szörnyű rimáncodással. Tehát pontosan úgy, ahogy azt Kassai megalázott férfiönérzete romantikusan elképzelte, s — mégis elkínzott idegei azt erőltetik rá, hogy terhére van.

«Könyörülj, Vidor, a legboldogtalanabb teremtményen! Vidor, könyörülj rajtam! Kérlek, mindenre, ami előtted egyszer talán kedves volt! Vidor! a szívem összetörik, ne nézd testi szenvedéseimet, de

könyörülj lelkemen! Vess ide alamizsnaként csak egy nyájas pillantást, vagy egy kézszorítást, kérlek, Vidor! Vidor, hiszen te jó vagy, te irgalmas leszesz hozzám, Vidor! hisz annyit nem vétkezhettem, hogy ennyi tengernyi kint álljak ki! Vidor, egy kis ujjaddal boldoggá tehetsz, Vidor ne taszíts el, mert én összeroskadok. Vagy ezt akarod? Látni akarsz nyomorultan, betegen, koldulva és még is élve! Hisz elég nyomorult vagyok már, Vidor! Több kint el nem bírok, segíts! Könyörülj, édes Vidor, hisz én mégis csak Marid voltam egykor, most árnyékok akarok lenni. Édes, édes egyetlen Vidorom, térdeimen kérlek, bocsáss meg, vess rám egy melegebb tekintetet, hisz így összezúzasz! Vidor, édes Vidorom, szánj meg, én egy féregnél alávalóbb vagyok így! Vidor, száz ennyi bűnért megszenvedtem már! Lásd, könnyeim folytonosan hullanak, szemeim már annyira meggyöngültek, hogy este használhatatlanok. Vidor! ne tégy ennyire nyomorulttá!!

Hisz én nem kívánok tőled sokat, ha annyira utálsz, hogy úgy sietsz el mellőlem, hát írd csak annyit, hogy: Mari én téged, ha becsületes léssz, magamnál bármikor elfogadlak. Vidor! irgalmaz szerencsétlen Maridnak és én esküszöm, nem, nem esküszöm Vidorom, hanem majd meglátod, hogy egy jó kutyánál hívebb leszek, bárhogy bánsz velem, csak legyek, csak lehessek melletted.

Vidor, bocsáss meg, ezt a kétségbeesés iratta velem, meglehet, ez a pár sor az örüléstől mentett meg. Vidor, írd, vagy szólj!

Mari.▪

Mellettelem, hát így csak
arról is hogy; Marci én,
teged ha becsületes lett
maga miatt barmikorra
elfogadlak, vidor,
ingalmazz szeretet
len mindnek, és én
eszközöm nem nem
eszközöm vidorom, hanem
majd meg látod hogy én
jó kutánál kiváló
lehet bárkinek barm?
Amen, csak legyen
csak lehepett mellette
vidor! bocsás meg ert
a kitől is és így iratva
amen, meg lehet és a
párson az önkéntől nem
lett meg vidor így vagy oly
tollam

Az ellenfél ostroma heves. Micsoda faltörő kosok furakodnak itt az erősen védekező várba! Kíméletlenül kell visszafelelni rá; a durvaság: menedék, s az idegek időt nyernek a gyógyulásra.

«Majd ha két hiteles tanuval fogod bizonyítani, hogy az első *bevégezett* lépést megtetted, — akkor beszélek veled, — addig pedig semmi szín és ürügy, még azon R...né féle rángatódzó állapot sem képes hozzád vinni, mely amennyire alkalmatlan másoknak, ép oly undorító és visszataszító nekem s mely nyavalyatörésféle maga, elegendő ok az elválásra. Ha nyilvánosságra hozzuk kényes ügyeinket, az csak a te kisebbségedre szolgál.

Ha ezekben bűnhődésedet látod, — ne nekem, de az erkölcsi világrendnek tudd be, — mert én nem büntetni, de intézkedni óhajtok csupán.

Egy jóakaró többet ér két ellenségnél. Igen sajnálom, hogy ily kíméletlenül kényszerítesz szólni.

Add vissza szabadságomat s én áldani foglak!

Kvár, január 21-én, 872.

Kassai.»

A levél mellett kis cédula, borítékban. — Felelet? — «Vidor, jöjj, nem fogok sírni, csak jöjj!

Mari.»

Kassal válasza gyilkos. Cél: az ellenfél leterítése. Végcél: halállal életet nyerni. Mert ha nem sebezhető halálra a Kedves, — nincs feltámadás. Nincs újból talpra ugró elaszticitás. Vagy mégsem ez

Majd ha kic hieles sanival fogod biro-
nyémi hogy az elő bevigyess lejár
megessé, - akkor bevélek, vedek. - addig
pedig semmi sin és ünnep, míg axon
B.... né fele rángatózó állapot sem
lejár hozzát vinni, mely a mennyire
alkalmasan maíolnak, ép oly undori-
sós és vígyasatvise nekem s mely nya
valyasírófele maga, elegendő ok az
alválásra.

Ha nyilvánoságra hozzát kinyes ügye-
inkes az csaka se kisebbégedre fogl-
gál.

Ha erebben bünködésedet lárod, - ne
nekem de az erőtelvi világrendnek tud
be, - mert én nem künseem, de in-
teledni ohejok vedek csupán.

Egy jóaharó sobbes is kic ellenégnél.
Igen sajnálatom hogy ity himélestenül kiny
krensz vóllm.

Add vígya szabadságomat
s én áldani foglak!

Kvát Jan 21te 87re

Kapai.

a cél? A morál megköveteli áldozatát alkú nélkül? A megaláztatás és szégyen érzete nagyobb a szerelemnél?

Ezt is csak a partner viselkedésén lehet felmérni. Ha az hátrál, — a támadónak színt kell valani: így akarta-e valóban? Felülkerekedni s győzni, mikor győzelme: a keserű és abszolút veszteség? Csak a vesztes győzhet szerelemben.

Szerencsére, míg a szerelem tart, a reakció is mindig egyforma. Jászai nem akarja elveszíteni Kassait s nem hagyja energiáját leszerelni. Ez ellen tiltakozik egészséges fizikuma. Kassait nem juttatja kényes helyzetbe, mert a levelet — Kassai újabb visszautasítását egyszerűen nem olvassa el. Kassai a levél borítékjára jóval később ezt írja: «E levél felbontatlanul maradt nálam. Csak vagy húsz év múlva bontottam fel. Hogy van mégis rajta a postabélyegzés, az talány előttem. Csak úgy lehet, hogy olvasatlanul visszaküldte Jászai.»

S így küldte meg válaszát is, egy újabb és még hevesebb ostromot, s szerelmes becsvágya: olyan légkört teremteni, mely minden akadályt felgyújtson. — Később tudatos bravúr lett nála, büszke sport, ami itt még csak a hőforrás természetes és fájdalmas kibuggyanása. Nem játszik vele, és nem mérlegeli a hatást, hogy: levelei «el fogják égetni, amihez hozzáérnek». Itt még nagyon komolyba megy a játék.

Izabella a Három kalap-ban, 1872

Országos Széchényi Könyvtár

«Édes, egyetlen Vidorom!

Kérlek bocsáss meg, hogy ismét háborgatlak, de nem birom kínomat és csak neked mondhatom el s csak te adhatsz nyugalmat. Ó, Vidor, adj! Vidorom, ne taszíts el magadtól, mert én nem bírok tőled távozni!

Vidorom, én nem voltam olyan gonosz, hogy bocsánatodat nem érdemelném, igazán nem voltam, ezután pedig olyan leszek, hogy nem lehetsz melletttem boldogtalan. Jó, szelid, dolgos, szolid és igénytelen és nem foglak azért túlságosan üldözni szerelmemmel. Ha látom, hogy terhedre kezdek lenni, félrevonulok, gyöngéd, figyelmes, engedékeny leszek, csakhogy a tiéd lehessenek, csak a tiéd legyenek.

Ne ítélj mostani viseletemről, édes Vidor. Most úgy-e tolakodó és szenvedélyes vagyok, de lásd, ez még kevés, amit én mondok, annyi kín után, amit kisenvedek.

Ma ismét oly kínos éjszakám volt, hogy ez maga elég lett volna bűneim engeszteléséül! Vidorom, ne kételkedjél, én meggondolva mondtam neked, amit mondtam. Hisz tudod, hogy azelőtt mindig az volt előttem a legnagyobb lehetetlenség, hogy a pályámról lemondjak, ott nem hagytam volna a világ minden kincséért. És most összehasonlítva a kettőt, tied legyen-e vagy színésznő maradjak? Ó, Istenem, nem is gondolkozhatom. Egyszerre egész belsőm, szívem, lelkem, eszem, minden azt kiáltja, nem élhetsz Vidor nélkül!

Kérd Vidort, könyörögj Vidornak, nála nélkül

nem élhetsz, semmiféle pályán nem lehet hasznodat venni, alávalóbb leszesz a koldusnál!»

(Mais vous êtes folle! — Ismét Proustot juttatja eszünkbe.)

«Vidorom, bocsáss meg! Végy magadhoz, édes jó Vidorom és higgy nekem, a nyelvemet tépném ki és a tűzre dobnam, ha most hazudni tudna. Vidor, itt van egy élet a te szolgálatodra, rendelkez vele Vidorom, legyen a tied, ne dobj el magadtól, egyetlen, drága, jó férjem. Fogadj engem magadhoz, az én életem feladata az lesz s az már most, hogy a te életedet, ha lehetséges, kellemessé tegyem, hogy elefedtessen veled a multat. Tudom, Vidorom, tudom, hogy ezt előbb kellett volna tennem, dehát látnod a pályám!

Vidorom, máris tettem annyit, hogy tárgyak nem fognak emlékeztetni egykori szerencsétlenségemre.

Édes jó Vidorom, rád bízom sorsomat, életemet!!

Mari.»

De még ez sem elég. Újabb súlyokkal rakja meg a mérleget s új remény fűti.

«Édes, egyetlen Vidorom!

Ha kételkedsz igazi javulásomon, tégy próbára, küldj édesanyáddal Pestre, akkor legalább a szerző-

déssel sem lesz baj. Az adósságot is kifizetem és te is meggyőződöl irántad való határtalan ragaszkodásomról. És egy év múlva, mikor a szerződésem ott kitelt, ha akkor eladom a ruháimat, az a pénz egy kis segítség lesz nekünk. De ha most adjuk el, akkor mindjárt a te terhed leszek, pedig tudom, hogy neked sincs sok, aztán így a nyáron Bécsbe is mehetnénk talán, vagy legalább te mehetnél. Azután pedig a tied leszek. Leszek a te gondviselőd. Varrok, főzök, mosok neked és vidám leszek, ha mosolyogsz rám. Ha meggyógyulok és piros, gömbölyű asszony leszek, akkor aztán fogok én annyit dolgozni, hogy megérem a tartást. És még fel is vidítlak, Vidorom! néha, néha.

Nem él én bennem többé semmi nagyravágyás, semmi csillogni vágyás, túl boldog leszek, ha a te háziebed lehetek.»

S a boritékon ismét Kassai írása: «A legkritikusabb napokból.»

Megkezdődött az alkú a férjjel — és a vívódás magával. Még mindig fenntartja a pályavesztés lehetőségét, — de egy keveset már tologatja. Egy kis pesti próbaév a Nemzetinél, — s talán az Idő elakasztja lemondását, — egy kis bécsi dicsőség, — hátha ez megerősíti pozícióját, — pénzt is hoz. — Fél tervek, fél reménység. S talán akkor nem kell otthon maradnia piros, gömbölyű asszonynak, — ó, szegény, elégikus Grizeldis, hamis ajánlatával, mély alázatával, mint a legendában, — lépcsőt surolni s lemondani a jövő boldogságáról.

Micsoda örület! Egy Nemzeti Színházi pálya előtt, egy Jászai-karrier előtt! (Amit — bármily szerény volt— előre kellett tudnia.)

Ki vegye ezt komolyan?

De a bécsi tervezetés nem volt fantázia, hanem realitás, melyhez csak idő kellett, hogy megvalósuljon.

1881-ben valóban Bécsben játszott a kolozsvári társulat s a Ring-színházban huszonhét előadásával nagy sikert aratott. Legalább is erkölcsit, — az anyagiakat három mecénás fedezte. Kassai kómikai tehetségét külön kiemelték a bécsi lapok.

A kibékülés megtörtént.

De nem oly megalázó formában, ahogy azt Lehel István Jászai-Életrajzában elképzei; Kassai épenséggel nem volt hajlandó *bármilyen* megalkuvásra. Erre nem is találni megjegyzést az Emlékiratokban s rosszul esik Jászai holmi etikai undoráról olvasni, mikor a levelek ennek végleg ellentmondanak. Nem találjuk nyomát sem méltatlan «könyörgésnek», sem «fenyegetőzésnek». Nem kérdés, hogy Kassai is ivott az alázat keserű poharából, míg ezt a szerelmet végleg likvidálták, de feszes önértetén csorba nem esett. S utolsó gesztusa is, ahogy a válás kimondása után, — ami évek múlva mégis csak bekövetkezett, — a tárgyalóteremből karon-

fogva kísérte feleségét a kocsiajtóig, — előkelő volt és nyugodt. Szinte — póz. Kassai nem szenvedélyes, hanem moralista s az artisztikum és forma embere, — Jászai formátlanságai, vad formabontásai mellett.

De Kassai udvariassága mögött micsoda melankólia! Micsoda malícia!

A nagy dráma szétrobbantotta őket. S a táj csak lassan derült ki újra. Jászai közben megkapta meghívását a Nemzeti Színházhoz s már áprilisban fel is lépett. Előzetesen Marosvásárhelyen látjuk, pár napi vendégszereplésre.

Innen küldi barátnőjének, Mihalisi Miminek büszke híradását:

«Kérem, úgy tessék hozzáfogni e levél olvasásához, hogy egy Pestre meghívott színművésznő írja. Nem pedig csak amolyan rongy, provinciális komédiásné!!!...»

S Kassainak is innen küldi részletes, gyöngéd beszámolóit egy-egy bűnbánatos célzással az alig gyógyult sebre.

«Édes Vidor!

Ámbár töled nem kaptam még levelet és így gondolhatom, hogy az enyém is terhedre van, de most kötelességem neked írni, megírni azt a malőrt, ami velem történt, nehogy a lapokból olvasva, nagyítva jusson füledbe, amit én különben egészen elhallgattam volna előtted. Tegnap, csütörtökön An-

geloban játsztam. A végjelenetben, mikor Rodolpi Thisbét megöli, Homokai úgy hadonászott borotva-élességű törével (szükséges egy szúrás után), hogy a balkezem középujjának alsó hegyét megszúrta és ott egy ideget elvágott. Az igaz, hogy szegény vérem ujjnyi vastagon szökött ki belőlem, de nem akartam félbehagyni a játékot, azt hittem, nem nagy a veszély és még vagy tíz percig színpadon maradtam és *ez rossz volt*, — — — — —

Mert sok vérem elfolyt 'és most szédülök. Azután már nagyon megijedtem a felszökő vértől és azt kiáltottam: «Eressze már le a függönyt, hisz látja, hogy elvérzem itt.» Ekkor kezdett a közönség felugrálni és orvosért és kocsiért futni. Azután még egy darabig folyton vérzett s később elállt; engem kirázott a hideg és úgy felöltözve hazahoztak. A vörös atlaszruhám egész be van keverve vérrel; nem tudom, használhatom-e még, hogy kitisztul-e? — —

Az éjjel egy kis lázam volt, de ma már fölkeltem és azt hiszem, holnap már játszhatom *Róma leányát* övbe tett kézzel. Már minden jegy elkelt. Ma Csiki dr. pappendekkel közé kötötte kezemet és azt mondja, hogy vigyázzak rá, mert egy *ideg* van elvágva és még csak ezután fog meggyülni. De én azért holnap játszom, — azért nem lesz baj, — és vasárnap indulok, már meg is vettem anyáknak négy üveg pompás asszúbort és rendeltem jó pe-reckéket. Édes jó anyja Vidornak, bár vihetnék neki valamit, minek örvendene!»

Mivé dagadt ez a kis piros szökőkút, míg belefolyott az emlékiratokba!

Valóságos Niagara...

«...a vér magasan szökött fel, később az öltözőben, egészen annak mennyezetéig, úgyhogy oldalán a földig csurgott... míg semmi sem maradt bennem.»

«Első játékom itt (*Deborah*) szerencsétlen volt, ruhám nem érkezett meg és vennem kellett, tizenöt forint. Ma fizettem ki! Aztán akkor egy nagy József-bál volt és azért jövedelem csak huszonnyolc forint, a másodikra, *Dalmára* negyvennégy forint, tegnap pedig az óriási *sár* miatt felébe, csak huszonegy forint. Ma van épen száz forint a tárcámban. Meglátjuk, mi lesz holnap? —

Bart utazását megvettem; - édes, édes Vidor, fogadd tőlem szívesen; majd elküldöm a Fehérváry gardero-beja közt.» (Kölcsönzött ruhák.)

«Aztán pedig írj, kérlek, édes, egyetlen jó Vidorom!

Reichéknál lakom és hol itt, hol ott eszem. Ma Lázáréknál, holnap Mógáéknál, kik mind tisztelnék. Ma felkért itt a társulat, hogy vasárnap játsszam még valamit. Én megtagadtam. Mit gondolsz, Vidor?

Hát a te lábad hogy van?

Kérlek, írj nekem. Végtelen várja leveledet szegény

Marid.»

«Péntek este.

Nappal nem írhattam, mert folytonosan látogatóim voltak. Édes, édes Vidor, Isten veled! Gondolsz rám csak egy kicsit, Vidorom?! —»

Útban hazafelé, meglátogatja Abonyban Kassai családját.

«Édes, édes Vidorom!

Itt vagyok, tegnap délután már megérkeztem és holnap reggel indulunk.

Miért nem lehetsz most itt, édes, jó Vidorom, vagy mért nem vagyok én te melletted?

Azt mondd, úgy-e, hogy én vagyok az oka! Igaz! De, Vidorom, esküszöm neked életedre (sic!), hogy soha én efélének okozója nem leszek és egész életemet arra irányozom, hogy a te életedet minél kellemesebbé tegyem s egyszer aztán majd egészen meg fogsz nekem bocsátani, úgy-e, édes, jó Vidorom? Mert látod, nekem egyetlen célom most ez; csak akkor leszek ismét nyugodt, ha látni fogom, hogy megbocsátottál...

Édesanyánk és Hermi nagyon jók hozzám, mindig rólad beszélünk. Kérdezték, hogy te mért nem velem jöttél, én azt mondtam, hogy engem elbocsátottak most, a Nemzeti Színház érdekeért. De téged csak rendes szerződés után fognak elereszteni és hogy Pesten májusban fel fogsz lépni.

És most, édes Vidorom, Isten velünk. Pestről fogok írni, ha egy kicsit rendbejövünk.

Erzsébet királynő az Essex gróf-ban, 1872

Országos Széchényi Könyvtár

...Hermi nem idegenkedik a Pestre jöveteltől és ez nekem nagy megnyugvásomra szolgál.

Isten veled, Vidorom, ...ha valami megjegyzésed, vagy tanácsod van valamire nézve, kérlek, Vidorom, ne hallgass vele, mert én elfogadom és aszerint cselekszem.

Édes, jó Vidorom, gondolj néha-néha Maridra és írj! »

Már Pesten van, de a válasz késik.

«Édes fiam!

Hát te már engem egészen elfeledsz? Hát már te nekem éppen nem akarsz írni?! Hát mi lesz aztán én belőlem? Ez már ötödik levelem hozzád és te eddig csak egy korholó levelet írtál szegény Maridnak. Vidorom, ez keserves büntetés! Én nagyon, nagyon izgatott és felindult vagyok, a sok járás-kezelés, hogy mindent a legolcsóbban kapjak, meg a várakozás leveledre, meg az előkészület, miután még semmim sincs itt, — pedig már ma vasárnap van, — egészen kifárasztottak, úgyhogy csak most délfelé kelhettem fel és most is csak azért tettem, hogy Herminkét meg ne szomorítsam, kit láttam, hogy lever betegsége; de azért orvosért el kellett küldenem. Ürményi ment el érte.»

A torka fáj nagyon és az ujjával még nem foghat. Fáj, ha hozzá érnek. Pedig játszania kellene: szerdán *Bánk bán*-ban, pénteken *Lear király*-ban,

Gonerilt. «Komisz szerep. Most tanulom. Aztán azután való héten *Hazá*-ban Dolorest. Ezt *ők* akarják! Nem tudom, miért?»

Fél, hogy szerdán nem játszhatik.

Sok baj van... «Ne haragudj és ne mondd, hogy *túlzok*, látod, én most is annyira mérséklem magamat...

De ha tőled kapnék egy jó levelet, jobban meggyógyítana!

Mimi itt van már két nap óta; csütörtökön megy.»

A könyveket, — kérdi, — megkapta-e. «Szép könyvek? Tetszenek neked, Vidorom?»

S közben boldogan építi kis fészükét, melybe szerelmesét visszavárja.

«Lakásunk (Sándor-utca 10, ajtószám is 10) jó, leszámítva azt, hogy új és az egyik oldala lassan szárad; különben pompás, mindenki azt mondja, nagyon olcsó, világos, szép szobák, csinos konyha, Duna-vízvezeték, pompás tűzhely, padlás és pince; itthon fogunk mosni, mosónéval és este főzni is. Mindent úgy intéztünk, hogy ha te jössz, immár ne kelljen semmiről se gondoskodni; csak még egy ágyfáról. Minden három van, evőeszköz, poharak és tányérok háromra, csészék és mosóedények, mind rád is vannak számítva.

Csak már itt volnál, édes, jó Vidorom!

De, kérlek, legalább írbj.

Maridnak.»

Telve van reménységgel, hogy Kassai is hamarosan Pestre szerződik.

S hogy még jobban csalogassa, sorba veszi a berendezést, melyet a gázsira kapott háromszáz forint előlegből vett. Egy kis háziasszonyi öröm is vegyül a ravaszkodásba.

«Vettem belőle egy sifont huszonnégy forinton, egy divánt, amin Hermi alszik, huszonnégy forinton, egy ágyat nyolc forinton, három asztalt huszonkét forinton, négy széket nyolc forinton, konyha- és mosdóedényeket, tányérokat, ételhordó csészéket, evőeszközöket, függönyöket, fogasokat, hármat, — ágyneműt, gyertyatartókat, keféket, törlőruhákat, poharakat stb., stb. és van még százkilencven forintom ...»

Minden apróságnak a legnagyobb fontosságot tulajdonítja. Hisz minden Vidorja szolgálatára lesz.

«Aztán a te kis kerek pléhkádád, meg vasalódeszka, vasaló, lapicka, csípő, balta, seprű és vas-húzó, meg fazekak, lábasok, — jaj, alig férünk, — és van egy vízvezeték a falon, de amely csak májusra ad vizet ... A pince! Ott van egy nagy dézsa, meg egy kis dézsa, meg egy nagy teknő, meg fél öl fa, lehet itthon mosni és főzni, a padláson vannak a ládák és ruhateregető» stb., stb., stb.

Micsoda örömteli zsibongás és csattogtató, csalogató, hívogató ambarras de richesse! «Egy egész liget csalogány!» — mondaná Szabó Lőrinc.

«A levegőt kerteken keresztül kapjuk. A nap idesüt. Az ember nem is kívánczik kimenni; nem

kíván az ember semmi mást, csak a kis urát! Akinek örüljön és panaszkodjon és akit átöleljen és forrón megcsókoljon, Vidorom! Vidorom, gyere már! Az Isten áldjon meg, gyere

Maridhoz.

Igaz, még két kosarunk is van, az egyik nagy, ruhás, a másik kicsi fás.»

Közben pedig folynak a próbák a nagy bemutató előadáshoz. *Bánk bán* Gertrudis-ja, Jászai első Nemzeti Színházi fellépte. 1872, április 3.

«Most próba után vagyok, minden színész és színésznő feljött nézni. Egy csepp trémám sincs! Próba után többen gratuláltak, Orczy is.

Most már második óriási náthám van, mióta itt vagyok. Szárad a szoba és a gőz mind a fejemre és mellemre száll. Nem ismerek a hangomra. Tán csak nem tart soká.

De te mért nem írsz? Én megszököm innen, ha te nem írsz! ...»

Csudálatos! Budapest egész művészvilágát lázban tartja első fellépte s neki a legnagyobb gondja most is, hogy van-e levél Vidortól. Mintha az éltető levegője volna, mely nélkül megfullad magában.

«Április 6-án, délután.

Édes, édes, jó, kicsi busám!

Hát írtál nekem? Az Isten áldjon meg. Én áldlak, amennyire csak bírlak!

Én nem kaptam tőled több levelet még és azért estem már kétségbe.

Ma már megint a hátam kezdett fájni a szenvedéstől, amit már kiálltam itt.

A torkom meggyógyult, felléptem! Egy mákszemnyi trémám nem volt. Olyan elhatározott elkeseredettséggel léptem ki, hogy mindenki bámult! Míg vártam a jelenésemet, folyton rád gondoltam s olyan keserű volt a lelkem, hogy ama tapsra, amit kaptam kilépésemkor, még a fejemmel sem biccen tettem, pedig nagy volt. (Édes Vidor, mindig azzal vádolsz, hogy nagyítok; most igazán egy cseppet sem fogok!!) Az írók mind ott voltak; az első felvonás után jött a rendező, hogy nagyon hívnak, menjek ki.

De öltöztem. A negyedik felvonás után ötször hívtak ki! Ez hallatlan, Gertrudisban. Orczy s a többiek játék után gratuláltak. Itt vannak a kritikák. Egy sem hiszi, hogy Gertrudom eredeti lett volna. (A legjobb indulatú lap sem.) Mind Jóka! mamával bosszant, pedig csak egyszer láttam igazán — Kolozsvárt! Az pedig nem volt valami! — — —

Itt vannak a kritikák, kivéve a *Fővárosi Lapok*-at. Azt még én sem láttam. Ha olvastad, küldd el Abonyba édesanyánknak. Ezt és a másik kettőt is. Szereti.»

Lehet, hogy fiatalos féltékenységében úgy találta: «nem valami —», de azért általános alakító hatással mégis csak lehetett rá ez az egyszeri *igazán* is, — hiába írta meg a *Hon*-nak, hogy «ne szekiírozzák.»

«Olyanformán, hogy biz én nem láttam soha ilyen! olyan! — nagy művésznőnket! Hanem segítsen ő is, kérjük azt az égből szállt zsenit, tanítson meg engem művészetének csak egy század részére! stb. stb! ... Na, így sem épen, dehát én mindenkor túlzok, te mindig azzal vádolsz! — — —

Ha jobban leszek, megyek Jókainéhoz, hogy csepegtessen belém abból a malasztból. — — — —

Megpróbálom!? hátha?» — — — — —

De «kell bennem lenni valaminek Jókainéból,» — tépelődik bosszusan tovább, — «mert minden lap azt mondja, hogy őt utánoztam.» S ezt mutatja a *Fővárosi Lapok* kritikája is, melyet egész terjedelmében közölök.

«NEMZETI SZINHÁZ. «*Bánk bán*» szerdai előadásának az az újabb érdeke volt, hogy ez alkalommal láttuk először *Kassainé-Jászai Mari* asszonyt, kit Némethy Irma k. a. helyére szerződtettek, s *Rónay Gyulát*, ki háromszor fog föllépni, mint vendég. Amaz Gertrudot, emez pedig Petúrt játszá. A közönség mind a kettőjüket tartalék nélküli szívelyességgel fogadá, mint szokta rendszeren az újabb jelenségeket. A kritikának azonban óvatosabbnak kell lennie, miután egyetlen föllépés után csak a nagyon is kitűnő, vagy nagyon is gyöngye ábrázolókról lehet határozott, biztos ítéletet mon-

danl. Például, hogy Kassainé asszonyban mennyi alakító-erő, phantasia és műertelem van, azt Gertrudja után, melyet egészen a Jókainé asszony felfogása szerint játszott, bajos volna megítélni. Annyit mondhatunk csak, hogy a színpadra hálás és jó eszközökkel rendelkezik. Jól termett alak, *kiváló arcél*, mély színezetű hang, mely kivált a magasb fokozatokon bír velős erőteljjel — íme, ezek képezik a természettől nyert előnyös tulajdonait. De ezek művészi felhasználásában még nem bír kellő biztossággal. Az indulat kitörései jobban sikerültek neki, mint a halkabb beszéd. Általában hangfokozatal nincsenek még kiegyenlítve. A rövid, szakgatott, de sokat tartalmazó mondatok, melyek Gertrud szerepének nagy részét képezik, nem mind jutottak egyiránt érvényre; de némelyikben annyi hév, erő és indulat nyilvánult, hogy e részletek után is szép reményt köthetünk Kassainé asszony jövőjéhez. Csakhogy sokat kell fejlődnie, tanulnia, mert kész színésznőt semmiesetre sem kaptunk benne. Többek közt a játék plasztikai szépsége is fejletlen nála még. Magatartása nem volt impozáns és királynői; a kéz — mely oly hamar elárulja a routine hiányát — gyakran nem tudott hová lenni; az elesés a tördöfés után jól sikerült, de haldoklása a próbálgatás nyugtalan vonásaival bírt. Szóval még nem uralkodik a szerepen, s esetlegeknek van alávetve. De az a negatív erénye megvan, hogy a szenvelgéstől és üres pathosztól egyaránt ment. Továbbá előny nála, hogy tisztán s kereken ejti a szavakat. Többször kitapsolták. *Rónay Gyula* Petúrájában sokkal több tűz, indulat volt, mint a mi Petúr-ábrázolóinkban szokott lenni. Erőtelmes, férfias hangja van, de beszédjébe bizonyos énekszerűség, némely szavak hosszas megnyújtása vegyül. Igen jól sikerült neki az éji jelenet elbeszélő része Bánkhoz.

Ezt zajosan meg is tapsolták. Masque-ja szintén jó volt, de az alak nagyúri szabását — lehet, hogy kis termete miatt — nem tünteté föl. Sőt kikitörő tűzében is némi demagógi színezés látszott. Tapsban, kihívásban ő is bőven részesült. A többi szereplőről volt alkalmunk máskor szólni, s most csak annyit jegyzünk meg, hogy Molnár György — kinek a címszerep sok része jól sikerült — nagyon is művészileg akaráván játszani, e szándékosságot egyes mozzanatok elmesterkedésében árulta el. Melindát ezúttal Prielle Kornélia asszony játssza, kinek az ily drámaibb szerep nem tartozik ugyan szakmájába, de általában elég kitűnő művésznő ahhoz, hogy e körben is élénk hatással tudjon kiemelni nem egy részletet. Szavai a térdelő Ottóhoz oly szépen hangzottak, hogy nagy taps lett a visszhangjuk. Külömben e szerepet — mint tudjuk — csak azért játssza, mivel Felekiné asszony (kinek «pöre» még nem látszik teljesen kiegyenlítve lenni) jelenleg szünetel. Komáromit szintén megtapsolták a népnymor meleg festéseért. A nézőtérén nem volt oly nagy közönség, mennyit két új szereplő első bemutatása alkalmával várhattunk volna. Kivált a főrangúak rendes páholyai közt maradt sok üresen. Ellenben jelen volt mindvégig József főherceg az idősb Coburg herceggel, (mint mondák: ipával) kinek sokszor magyarázni látszott az előadás főbb jelentéseit.

Magatartása nem volt impozáns és királynői...? A játék plasztikai szépsége is fejletlen még? . . . Érdekes kritika abból a szempontból, hogy épen annak hiányát állapítja meg, ami később olyan nagygá tette Jászait. De nagy öröme lehetett az öreg Lendvayné, Hivatal Anikó, ki húsz év óta rendület-

A Nemzeti Színház a 70-es évek elején

lenül irányította a világ véleményét Nemzeti Színházi páholyából s most megfogta őt, hogy: épen a plasztikája, «az volt olyan szép, amilyen itt egy sincs, olyan szép, olyan festői és nőies.» S a játéka mindenkinél külömb . . .

«Ezt mondta Lendvayné, nemcsak nekem, de beszéli, — hallom — mindenütt.» — — — —

Jászai külömben — elárulja — orrot ragasztott *Bánkban*, ezért emlegeti a *Fővárosi Lapok* kiváló arcélét. S evvel rá is cáfol önmagára. Hát nem leutánozta Jókainé *nagy orrát*?

Hozzászólt a «kopirozás» kérdéséhez Gyulai Pál is: «Már akárhogyan van, de jobb volt, mint Jókainé!» Meg Deák: «Ha vannak is ellenségei, de szólni egy se mer. Mind le vannak főzve.» Molnár jóindulatu. Paulay pedig azt ígérte: hogy «rövid idő múlva nagy művésznőt *csinál*? belőlem!»

S jön a fényképész (Somogyi) is, hogy levehesse nagyban, valamely szerepében. Épen a teknő mellett találta «a bizottság».

«De látod, nekem te vagy az egész világom. Nincs egy perc, melyben rád ne gondolnék. És csak rád!»

De igaz ez?

A levegő forró és párás a csattogó tapsoktól, a rivaldán ott áll büszke tartással Gertrudis királyné, — így tudja a publikum, — s csak káprázat az egész? Mert aki messze elnéz fejük fölött nem más, mint egy nosztalgias, fiatal asszony, ki férje levelét várja, remegő idegekkel?

«Édes, csak jöjj, kérlek, mindjárt május elsejére. Most csupa jó ujságot hallasz!

Beszéltem többekkel, de különösen ma a próbán Molnárral, a te szerződtetésedről. Ő tagja a dráma-bíráló bizottságnak és azt mondja, «épen tegnap volt szó Réthy helyettesítéséről», mert nagyon beteg. Sánthát senki nem szereti, és Tót Soma sem veri az eget! Mondtam neki, hogy te szereted a paraszt-kómikumot, és Borbács jó szereped. Azt mondja Molnár: hisz akkor jól van! A darabot szeretik és mehet, valamint *Szép Molnárné* is, csak *be kell minél előbb jelenten*i, hogy *fel akarsz* lépni és miben! és határozottan megírni, hogy Borbács legyen az első! Mert ezektől ugyan nem lehet félni, se Tót Somától, se Vizváritól (ez szintén jön fellépni), csak hogy el-ronthatják a felléphetést, miután csak tán júliusig van a felléptetések ideje! És itt a repertoárt egy óra megcsinálják.

Ezt mondta Molnár, aztán többen mondták: hát a kis férje!? Ugyan kellene ám egy kómikus! Ugy-e a férje is szerződve van? Kell is már egy kómikus!! — — — Sánthát nem is említi senki! Náday nagyon dicsér! és mindenki emleget. Most, most kellene fel-jönnöd, Vidorom. Mindenki azt mondja, hogy most volna ideje!

Úgy várlak Vidorom, hogy azt nem tudom leírni!

Ma beszéltem az öreg Szigetivel. Ő szólitott meg. Azt mondta, te írtál neki és kérted, hogyha nekem szükségem lenne valamiben rád, kéred, hogy-hát ő — — — ! De már ekkor úgy vonogatta a szá-

fejjel! Kegyed már ott van, hogy elég, ha egy néma fejbólintással köszön az igazgatónak! És mindenkinek! Most a kezébe ragadhatja azt, amit később öthat év alatt érhet el.»

Levelei csak úgy lobognak a diadalmi zászlóktól!

«Felekyné duzzog és nem játszik! ... Az igazgató nagyon siettet *Hazát* ... Mindig ostromol, hogy miféle szerepek vannak nálam betanulva a Felekynéiből?! De ezt még Kornéliának sem mondtam meg!

Most meg már ezek, akik a nyárra társulatot alakítanak, kérnek, hogy menjünk velők. Rég faggatnak már, de hallgattam vele. Ma aztán Szigeti Imre megfogott a színpadon, és azt mondta, hogy menjünk velők, adnak nekem egy óra százötven forintot és minden költséget! Te pedig írd meg a föltételeidet. Kérnek, ha beleegyezőnk, tíz nap alatt jöjjünk tisztába. — Csak társalgási darabok mennének! — De, Vidorom, előbb még beszélek Orczyval is, hogy mikor adná az időt a bécsi útra és mennyi segílyt adna?! Jó? Megírom neked az eredményt, aztán határozz te! Jó az a százötven forint, de nyugodni is kéne. Az is igaz, hogy itt azt mindig lehet. De hát, határozz te, édes, ahogy jónak látod!

Kolozsvárt mit beszélnek? Azt mondta Kopan Ottó, hogy téged nem eresztenek.

Nagy és Ujházy üdvözlnek. Kérdik, mikor jössz már! — Csak Sántha nem kérdi, mikor jössz már. Szepeg az öreg!

Na, ez elég ostoba levél, de játék után! — —
Pá, pá, busám!»

«Te, Vidorom, olyan fösvény vagyok, hogy rám nem ismersz! Nem vennék egy darab ruhát a színpadra, ha mindennap egyben állnék is ki! ... Most azt veszem fel (Gonerilben), amit Matsinkának csináltattak, egy kék bársonyruha. A többiek nevetnek. Én is nevetek velük és felveszem azt a fatális ruhát!»

Virtust csinál a nem-öltözésből.

«Tegnap Benza és Bigno énekeltek, és az udvar is jelen volt; mindenki hónaljig kivágott ruhában volt, én abban az esőköpenyben, amelyben itthon mosogatok. Felekyné megszólított. Én azt mondtam, hogy én ide nem mutogatni jövök magamat, hanem *én* akarok látni! Aztán mind végig kacagtak. — — Gondoltam egyet! — — — — — — — — — —

Pedig már a színház szállítója ugyancsak felajánlotta a hitelt! De nem! Nem, nem csinálnék több adósságot! —

Fizessenek, aztán öltözöm. Nem leszek már bolond! Hanem vettem még egy szép sifont, kéz alatt. Új és olcsó! Míg te jössz, Hermi fog benne aludni. 16-án fizetem ki és addig el nem hozatom, pedig kínálták.

Nos, nem javulok?

Mi az a masla-masla?»

De azért a pénz mégis folyik a kezéből, hogy észre sem veszi. Hiába minden mentegetés. «Hiszen csak éppenséggel annyit költünk, hogy már kevesebbet nem lehet. Adósságot nem csinállok többet, annyit mondhatok. De Hermi már enni sem mer, annyira a szíven hordja folytonos figyelmeztetését: sokat ne költsetek, gazdálkodjatok stb., stb.! Azt hiszem, Vidorom, nagyon is meg leszsz velem elégedve... — Ó! — A váltóra gondolok éjjel és nappal. Már lesoványodtam miatta!»

«Az előleg semmiféle alapból nem való. Azt mondtam Orczynak, mikor kérdezte, ki fog jót állni? Báró úr! Adjon nekem egy előleget a *gázsimra*, — így nevezik, — amit havonként huszonöt forintjával húznak le és semmi kamatot nem fizetek!

Ma éppen beszéltem vele. Mondtam neki, hogy ismét pénz kell, —

Azt ígérte, hogy októberre megjavítja a fizetésemet. Most pedig csikarok ki tőle ruhapénzt. Ma már majdnem megígérte! De nem hagyok békét, míg meg nem adja!

Pár száz forint jó lesz!!

Jó lesz itt, majd meglásd.

Csak jöjj már, Vidorom!

Nem bánom, én édes Vidorom, ha parasztnak jössz, — az kellene ide! — ha úrnak!? — Csak légy már itt!

Vidorom, légy itt. Csinálj valamit. Nem merek már semmihez sem fogni addig!»

«A lakásunk olyan kellemes, barátságos. — Azt

Jászai Mari 1872-ben

hiszem, jó lesz itthon főzni, egy cselédet fogadni. Mindig én hordom ki a mosogatóvizet és éjjeli edényt és én mángorlok és mosogatok is sokszor. És Hermi törülget... Herminek nem tetszik, hogy nincs cseléd! Ma is hogy nem jött el a várt mosóné és a ruha be volt áztatva... — magunknak kellett az udvaron, a kútnál öblögetni... S mikor nem volt Dunavizünk inni, hát magam mentem a korsóval vízért! De Hermi szégyenel az udvaron, az emberek előtt efélét tenni. Azt mondja, ha kacagom: Ha meglát egy abonyi, majd azt mondja, hogy már *ennyire* jutottam Pesten!

Nem tagadom meg magamtól a szükségeset. Annyi rossz tejet iszom, hogyha még soká nem jössz, vízzé válok tőle.

A veres ruha?! Tönkre biz a, annyira, hogy csak egy tunika került belőle! Már kész is.

A pofák?! — Azok közt úgy balanszírozok, mint itt ez a pojáca. (!?) Kivel, hogy! Mindenki a maga módja szerint! Egyikkel büszkén, másikkal nyájasan, legtöbbször sehogy!

Molnár meghízott. Nagyon rossz volt *Bánkban*. Borcsa tegnap (április 10.) lépett fel, mint szerződött tag. Félakkora tapsot sem kapott, mint én, pedig hát ők ugyancsak dolgoznak; és szép, nagyon szép!...

De jaj, jaj! te Vidor! Hát te már engem csak bántani tudsz? Hát te már rólam csak rosszat tudsz hinni?! Hallod-e, fiam! ne izélj már! Ideje már, hogy jöjj! És beszéljünk okosan!!... Tudhatod... hogy...

neked írni, ez az én egyetlen, kedves foglalkozásom, mióta itt vagyok, nem ám a páholyba járni, — mint már ezt is hiszed, tudom!!! — És abba a páholyba csak úgy megyek, mint mikor valaki fogát húzatni megy, de látnom csak *kell őket!* Hogy ismerjem, ki, mit ér! Aztán meg tanulnom is kell. De ha te itt leszesz! Na, majd meglássuk!

... Aztán tudom én azt is, hogy mit tesz az a masla-masla! Hát az egy kis nyájaskodás akart lenni, de nekem úgy tetszett, mikor olvastam, mintha azt mondtad volna: jó, jó, ne szeress olyan nagyon, te tetű!! Dehát én nem kívánok *mindent egyszerre*. Várok, hisz én így is nagyon, nagyon boldog vagyok! És tudok is *így várni*.

Még sehol sem voltunk, se Múzeum, se Műcsarnok, se sziget, se liget, egy csepp kedvem sincs. A színházba is csak immel-ámmal megyek, de azt már kell. De operába, mint ma is, nem megyek, vagy ritkán.

A szobában még eddig férünk. A belsőben (kisebbik) van két nagy fogas, szépen fehér függönnyel leterítve, ott vannak a ruhák és ott van az én ágyam, és egy asztalka, egy szék, és a nagy négy forint öt krajcáros falióra. A másik — nagy — szobában van egy kétajtós sifón, egy huszonnégy forintos díván és két asztal, egy nagy kerek, és egy csinos a díván előtt. Ezen írok neked, busám, mindig, aztán itt van a gép, — és öt szék, és a szép ládám, és egy kis sublót, aminek a fedelét éppen ma húztam be, szép, fekete viaszos vászonnal» stb., stb.

Jászai-házat lehetne berendezni, — oly pontos a leltár.

S utolsó tromful!

«Van már könyvstelázs is!»

Minden van ebben a paradicsomban. Csak a szerződés hiányzik s nyomában a gazda.

De hogy is mondta Jászai mult levelében?

«Aztán többen mondták: Hát a kis férje? Úgy-e, a férje is szerződtetve van?

S itt fordul meg közöttük a viszony. Hogy Jászai zsenije mindinkább kapcsolatba került a férje szerződtetésével. «Mához egy hétre Dolores! Orczy nagyon kér, hogy csak ezt játsszam jól, aztán minden meg van nyerve!!» Önérzete egyre nő, s lassan észre sem veszi: ő az, aki protegál. «Hát a kis férje», fejezetcím lehetne a regény második feléhez. A nagy tragika és a kis Kassai, a kómikus.

«Édes fiam, annyit írhatok, hogy ha most egyelőre megtagadják is szerződtetésedet, de év végével, majd, ha nyilatkozom, bizonynyal idejutsz! De ne hidd, hogy miattam! Sőt ellenkezőleg, ha megtagadják szerződtetésedet, annak vagyok egyelőre én az oka. Így súgta meg ezt nekem Bakos!»

Így tiltakozik ő is, — egy kicsit büszkén, s már a megszólításba is belecsúszik valami pártfogói árnyalat. Anyáskodó és intézkedő. «De csak várjunk, én már itt vagyok. Úgy, hogy nem egyhamar fognak

elbocsátani! Itt nincs ám színésznő! Csak légy egyszer itt, Vidorom, majd meglátjuk, aztán Budán is lesz a nyáron társulat!»

Valóban minden tőle függ.

S mégis, — csudálatos, — mint feleség még mindig a régi szelid s színésznőnek szinte groteszkül házias, kinek egyetlen vágya, hogy viasszegezze férje becsülését. Alig érintkezik valakivel. Hangsúlyozza egyedüllétét. — Ma még büszke önfeláldozással, — igaz, — holnap már egy kis bosszúsággal és lázadással szívében. Minden jött s várt vendégről beszámol, sőt előzetes engedélyt kér hozzá. Néha leveleiket küldi el, mutatóba. Egy «Institoris Kálmán nevű úriember» levelét, Arad város főjegyzője, «nagyon művelt!» «Nem lesz-e ellenedre ez az egynapi kirándulás?!» (!!)

Nagyon vágyódik rá, a kirándulásra, «mivel szereti a régiségeket». A Máriaradna melletti Solymosi vár romjairól van szó. «Reggel kell indulni a gőzkocsival és este itthon van az ember.»

«Aztán ugyanaz az Institoris küldött nekem egy kötet Heinet, és egy albumot, fotográfiáknak és rögtön elutazott. Tehát, ha visszajön, visszaküldjem neki ezt az albumot? melyet ezen — egyszersmind búcsú-sorok kíséretében küldött. Ez az ember kétszer volt nálam látogatóba és a színpadon beszéltem vele párszor. Itt küldöm levelét. Nagyon honett ember és nem olyan ugrifüles hízelgő!»

S mégis: «Bocsáss meg... igazad van... nem megyek... Csak ne haragudj... Ámbár annyit mondhatok... nem lettünk volna egyedül s ha ez az ember tiszteletlenül, vagy udvarolva közeledett volna hozzám, tudom, mi lett volna kötelességem...» stb. «Különben senki sem közeledik hozzám tiszteletlenül, mert mindig és mindjárt csak téged emlegetlek.» Férjét valóságos védőpajzsként tartja maga elé, mint régi képek angyalai valami címert.

Ő maga is félangyal, ki másfelet játszik. S mint tökéletes Madame Alibi összetéveszthető volna bármilyen polgári asszonykával, örökös kérdezetlen igazolásaival, ahogy magára tereli a mitsem sejtő figyelmét s felborzolja a gyanakvó féltékenyt. Természetes, — eleinte gyengédség minden igazolás, — ajándék a gyöngének. Jászainál is az, később is az, — de már nem a kímélet a lényeg, l'art pour l'art, hanem a magamentegetés. Már büntudatos: szelíd álarc alatt. *Magát* tudja gyöngének.

Hiába! Most nincs boldog középkor, mennyei alibik és mennyei vétkezők legédesebb világa, mikor a férj, sugárzó alázattal csuklik térdre szent asszonya ágya előtt, melyben — ő, isteni szörnyűség! — mit talált a keresett bélpoklos helyett?

Krisztust, — szelíden elnyúlva.

Á, ma nincsenek ilyen csudák. (Ez különben is kicsit más eset.) Ma nehezebb az élet. S még jobban megnehezíti azt a kis Kassai, időnként féltő gyanakvással, vagy bántani akarással, mintegy emlékeztetve őt a multra.

Jó fékező az ilyen kicsi mult, míg az asszony *akar* alázatos lenni.

Jászai megbántva védekezik. Talán egy csepp mazochista hajlammal.

Tűri s vágyódik utána. Vágyódása annál is inkább érthető, mert folytonosan beteg.

«Édes férjem!

Abban a helyzetben vagyok, hogy nem tudom, hol kezdjem el az írást! Ma kaptam rövid, kérdő leveledet. Hogy miért hallgatok oly rég? ...

De mit írhatnék neked most?

Csupa rossz hírt! Nem színpadi sikeremre nézve! Mert mindenki elbámult Doloresem után, csak a *Reform* nem. Azt pedig tudjuk, hogy annak mi a bibéje!»

Kassainak csak ennyit közöl Doloresről! De nézzük csak meg, mit ír Miminek?

«... Kérem legyen Kegyed türelemmel és kérje arra hitelezőit is, én szinte beteg vagyok bele, hogy nem fizethetek rögtön! Higyje el! Felléptem *Hazába*! Sok, sok dicsőség! Teljes siker, csak most érzem magam igazán *itt*! Dolorestől féltem, de Orczy bejött, és sokan mások, gratulálni, lesz fizetésjavítás, és most Orczy maga hozta elő, hogy Bécsbe küld! Mindenki bámul Doloresem után!

Megérjük még azt a váci utcai lakást! Meg azt!»

(Április 21.)

Hogy ujjong! S mennyire lefékezi magát Kassai-val szemben. Ezt egyre inkább teszi. Kíméletből, hogy féltékennyé ne tegye? Veszedelmes fajtája a gyöngédségnek s csak kölcsönös ingerültség és keserűség származhatik belőle. Hiába hoz áldozatokat a lemondó s alázkodik tőlük az elfogadó, mi lehet az eredmény? Az öröm és boldogságérzet mesterséges letompítása lassan kipusztítja a bizalom és a szerelem természetes hangjait köztük.

Ha Kassaihoz írt levelei a fiatal Jászait mutatják, a Mihalisi Mimihez írottak a *még fiatalabbat*. Mert feszélyezettség nélkül és közvetlenül kapjuk itt a bohémvilág kedves könnyed gondterhességét. Hát-térben a színpad, — mint kulissza, a divatszalón sok szalagja, csipkéje, csokra, fodra, — mint színpadi dekoráció, a hitelezők, — mint az aggodalmas és fenyegető kórus a görög tragédiában.

Ezek a leveleken végigragyog egy fiatal teremtés nagyon friss boldog-humora.

Kassainak pedig csak a gondok jutnak — gyöngédségből.

«Hanem ez a lakás vizes és folytonos rekedtség és mell- és torok-, hozzá még szemfájás is arra kényszerítettek, hogy másik lakás után nézzek.

És én vettem is fel egyet, az Ötpacsirta-utcában, 2. szám, 7-ik ajtó. Két szoba, konyha. Csakhogy még ez nincs kiadva! Pedig ezt a fertályt is nekem kell fizetnem!

Ez a baj! De már nagyon el voltam keseredve. Egy tiszta hangot nem bírok kiadni! Gondoltam, in-

kább a pénz vesszen, minthogy koldus legyek ilyen fiatalon. Száz forintot felvettem a segélypénztárból, abból kellett adnom negyven forint felpénzt a lakásra, hatvanat pedig elsőjén kell letennem.

A költözködés is szörnyű sokba jön!

Így állunk, Vidorom! és ehhez a helyzethez járult még az, hogy te nekem úgy írtál, hogy: Mari, Mari, te bizonytalanság jelképe te, nem lesz mi belőlünk énekes halott! Meg hogy: A hangoknak sokaságát hallom! Hát, Vidorom, az Istenre kérlek, lopni menjek, vagy hogy szerezzek pénzt? Én nem pazarlok! Mióta itt vagyok, csak cipőt és két pár szarvasbőrkezyüt vettem magamnak, a többi mind kellett, elkerülhetetlenül kellett! Hiszen, ha megigérték és nem adták. Orczy megigérte a másik háromszáz forintot és aztán sült ki, hogy nincs és csak száz! De azért a váltó *akkorra* ki lesz fizetve, meg a többi is.»

Aztán sült ki, hogy nincs?

Hát az bizony könnyen kiszülhetett. A színház, — különösen Orczy, gazdálkodásai miatt, — erős támadásoknak van kitéve. A *Reform* is, — említett cikkében, — Jászait tulajdonképpen Orczyn keresztül üti.

«E játék (melyben Kassainé játszta Donna Dolores szerepét, a *Hazában* komoly kritika tárgya nem lehet. A zongorának, amelyet egy szenvedélyes kontár gyötör, jobb dolga van, mint azon színészeknek, kiknek Kassainéval játszani kell.

Jászai Mari 1872-ben

Országos Széchényi Könyvtár

Az intendáns, ki a színésznőért személyesen utazott le Kolozsvárra, természetesen kötelességének tartja más nézetten lenni s néhány beállított kérés tenyerű műkedvelővel versenyt tapsol.

A színházról — folytatja — alig lehet már komolyan írni... melyben a dilettantizmus, és a kon-tárkodás, az érdekhajhászat és a tudatlanság kerge-tőzik nemzeti szubvenció mellett.

S ha valamely lap, példát véve magának az er-kölcsök ama lazaságán s tért nyitna... a surlódások, a civakodások, az intrigálás, és kölcsönös bosszan-tás... pletykák... ismertetésének, — kezeit össze-csapva kérdezné a jámbor olvasó: ugyan mi tartja még intendánsi székében Orczy bárót, akinek jogara alatt ily sáskajárás, ily pestis, és ily háború dúlja a művészet birodalmát?»

És mi indította Rákosi lapját ily kemény kiro-hanásra?

«E botrányos állapotok» ismertetése mind csak annak szolgálna, hogy egy másik magyar színházat szorgalmazzon a főváros megszaporodott színházba-járó közönségének?

Vagy Orczyt akarta eltávolítani.

«Menjünk el, Vidorom, a nyáron valahová ját-szani. Ha máshová nem, hát Szigetiékkel. Egyik gázsi úgy megmarad az adósság törlesztésére. Hi-szen most úgy sem fáradok ki a játékban! És csak olyan darabokat játszom, amelyeket tudok!

Most kértem a színház szállítójától pénzt, hogy fizethessem a váltót, és a lakást. Ma várom a választ. Ne ijedj meg, édes Vidorom, amint mondtam, én addig egy darab színpadi rongyot sem veszek, míg tartozásaimat ki nem fizettem. Majd meglátod, Vidorom! Hisz így könnyű lesz adósságot fizetni! Eddig mennyit adtam bótosnak és szabónak. Most pedig nem adok semmit. Ami a megélhetést illeti, akár ketten eszünk, akár hárman, az mindegy.

Meg aztán azért is nem írtam, Vidorom, hogy utolsó leveledben azt írtad, hogy e hó 28-án indulsz el Kolozsvárunkról! Tehát nem indulhattál?! Meddig maradsz Abony és Nagyváradon? Ha lehet, írd meg!

Úgy várunk már, Vidorom, hogy ki sem tudom fejezni!

Apámék küldtek négy vánkost, egy dunnát, egy paplant és egy szép pokrócot, lilát. Küldtem nekik tíz forintot, mert apám Nagy Mária-Cellbe megy, búcsúra. Azt kérdik, mikor jössz. Akkorra küldenek sonkát, és egy szép, nagy madrácot!

Különben, Vidorom, ne hidd, hogy nem írtam! Írtam, de nem küldtem el!

M.

Májusban, júniusban megszűnnek a levelek.

Alighanem együtt laktak. Kassai nem lépett fel a Nemzeti Színházban. Helyébe Vizvári Gyulát szerződtették. A háromheti nyári vendégszereplésre is Jászai egyedül ment. S a bécsi útból nem lett semmi.

A következő levelet már Aradról küldi.

Útjának célja: pénzszerzés.

Eredmény: keserűség és panasz.

«Édes, jó Vidorom!

Leveled nagyon jókor érkezett!

Köszönöm.

Azon a ponton vagyok, hogy megszökjem ezektől az — — Fehérvári ezekhez képest egy galant gavallér volt! Ezek sintérek! — — — — —

Megbolondulok! Úgy kunyerálnak, mint a cigányok és mindenre rávesznek! Új meg új szerep! Mikor aztán határozottan ellentmondtam, akkor nagylelkűen azt mondták, hogy *kérjek* hát mindenki nem kötött szerepért diurniumot! Azt feleltem, hisz akkor tizenkét szerepért kellene diurniumot kapnom!»

S mikor Feleky valóban jött «fontos képpel s leolvasott a markomba» négy ötforintost a ki nem kö-

bülok. Csak azért írtam le ezeket a dolgokat, hogy tudd megbecsülni te ott azt a nyugalmat! Nem adnám egy évi dicsőségért, ha melletted lehetnék!

Isten velünk, csókollak mindnyájatokat...

Ha pénzre lesz szükséged, fiam, írd meg, küldök...»

«Nem birom bevárni leveledet, ámbár azt sem tudom, hová címezzem, de írnom kell.

Ez az élet itt kiállhatatlan!

Mindennap játszom és mindennap új szerepet.

Aztán beteg is vagyok.»

Szeme, foga fáj.

«Most játék után vagyok. *Lelenc* volt az előadás. Sárát játsztam. De mert délután mindig alszom, most nem vagyok álmos. Ma délután rólad álmodtam, szépet! — nagyon szépet! —

Azt, hogy szerettél, jó, gyöngéd voltál hozzám! És én olyan boldog voltam. Rosszul esett, mikor felébredtem! — — — — —

Hej, csak igaz az a közmondás, hogy éhes disz...

— — — — —
Sokszor álmodok rólad és mindig jól esik.

Gondolsz-e rám, Vidorom? Én rád mindennap, igen sokszor!

Nagyon érzem a hiányát a könyvnek! Egy sincs velem, pedig egy-két sor be jól esnék! — —

Itt még játszunk hetet vagy nyolcat. Aztán me-

gyünk Temesvárra. Azt mondják, hogy ott még rosszabb a levegő az itteninél is! — Mára befejeztem leveletem. Nagyon fáj a szemem, nem írhatok többet.

Jó éjszakát, édes, édes Vidorom.

Gondolj szegény

Maridra,

akit megöl a méreg! ...»

«E hó 15-ről kelt, fél levélre írt céduládat megkaptam. Örvendek, hogy jól találod magad. Bár én is elmondhatnám ezt! —

Abból, hogy Horgosra vagy Abonyba mehessenek, szó sincs. 31-én Pesten kell lennünk és azt hiszed, hogy ezek a! — — ?! — nem játszatnak a bőrrepedésig?! Hisz ezekhez képest minden vidéki direktor egy galant gentleman! — — — — —

Még eddig többet nem tudok, csak azt, hogy Temesvárra nem megyünk, hanem itt maradunk és hogy 31-én otthon *kell lennünk!*

Mindennap színpadon! Tegnapelőtt *Kukli*, tegnap *Idegesek*, ma *Tartuffe*, holnap *Falura kell mennie*, szombaton *Stuart*, vasárnap *Gyöngéd rokonok!* és ez így megy! Mindennap tanulni, tanulni! Eddig játsztam tizenöt szerepet! — — — — —

A képemet szeretném leharapni, ha meggondolom, hogy miért jöttem ide?

És egy fityingem sem marad. Száz forintot már eddig kivettem, ötvenet még otthon, ötvenet már itt és nem vettem, csak két pár keztyűt! Hová lett? Megettük! Nem lesz nekem soha semmim!

És ha a földet túrom is az orrommal!! — — —

A hátam, mellem odavan! Aztán legalább csak melletted lehetnék! De ezek közt a pimaszok közt!

Ma Szigeti annyira fölmérgeztet a vendéglőben, hogy a kanalamat a fejéhez vágtam! Hanem feje fölött repült el, ez talán szerencse. —

Tudod, Vidorom, olyan ideges vagyok, hogy félek magamtól. De hogysisne! — — — — —

Mindene fáj.

«Csak már ennek a hónapnak vége volna!? —»

«Egy kötet Heine-t kaptam eredetiben. Azt olvasgatom, Pompás.» (Institoristól.)

«Ma *Stuart*ot adjuk. Én Erzsébetet játszom, — egy öltözékben! —

Ha már melletted volnék, Vidorom, minden jól volna, de így olyan vagyok, mintha nem volna fejem!

Ezeket utálok, ők udvariasak hozzám, mert szükségök van rám; majd nem így lesz Pesten, kitöltik ott rajtam a bosszújokat, mert nem vagyok ám — nem tudok lenni — irántok valami nagyon udvarias!

Mind valamennyi lábnyalóvá aljasul, — a leggőgösebb is, — és megtagadja hitét, elveit, — ha ugyan azzal is bír? — ha ez által könnyíthet nyomorult életén. A lelkiismeretesség, a becsület csak el-

méletben létezik, az csak fogalom, de őrült az, aki azt emberekben keresi!

Hiszen jól tudom, hogy *ezek* engem utálnak, én is őket és ezt nem is rejtem el és mégis, ők, a büszkék, a hatalmasak egy kis anyagi érdekért úgy jártak utánam, úgy hízelegtek, úgy udvaroltak, hogy majd leköttem őket. Egyszer az egyiknek a szeme közé kacagtam, mikor legjobban gázsulírozott, kérdi, miért nevetek? Kedvem lett volna megmondani neki!

De nem szóltam, így legalább még máskor is nevezhetek rajta, még pedig a szeme közé! — —

Már most csak azt szeretném tudni, mennyit fognak adni akarni?! Kétszáz-é, vagy megpróbálják százötvenet? mert kitelik tőlük, hogy húsz játékért is csak százötvenet adjanak, de csak megyek, a szemük közé vágom, tudom! —

Mikor jutunk már oly helyzetbe, hogy ezzel a kolduskodással felhagyhatunk? Most, ha hazamegyünk, mindjárt gázsijavítást kérek, mint Orczy báró ígérte!

Sokat fogok neked beszélni, Vidorom, sokat tapasztaltam ismét és minél többet tapasztalok, minél több embert tanulok ismerni, annál jobban becsüllek és szeretlek téged! Úgy-e, édes Vidorom, te is gondolsz rám néha-néha?!

Kérlek, édes, jó Vidorom, szeress engem egy kicsit!! — és én oly boldog leszek!

Az elmúlt éjjel ismét rólad álmodtam, Vidorom.

Azt álmodtam, hogy elvesztettelek, amint egy hosszú úton haladtunk! —

Sírtam nagyon és kerestelek, s mikor már nagyon sírtam, fölébredtem. — — — — —

Milyen ideges, nyugtalan! S a karjai mintha a végtelenbe nyúlnának, hogy elérjék Vidort. De hiába! A megnyugtató és meleg visszhang megint csak elmarad, vagy késik.

«Édes, jó Vidorom!

Te nagyon megszorítasz engem, te nekem nem írsz!? Mondd csak, Vidorom, hát miért nem? Látod, én most is írok neked, pedig az ágyban vagyok.

Tegnap délben hirtelen rosszul lettem, a szemeim kápráztak, nem láttam, és csakhamar olyan főfájásom lett, hogy magamon kívül voltam, az orvost hítták és estefelé jobban lettem, de nagyon el vagyok gyengülve és ma nem kelhetek fel, az orvos azt mondja: nagyon ideges vagyok.

Aztán olyan nyugtalan is vagyok, te nem írsz, édes Vidorom! És nem tudom, hogy mi annak az oka? Hiszen jól tudod, hogy csak te vagy nekem mindenem, te vagy az egyetlen még eddig a földön, az élők közt, akit becsülök. Miért hagysz engem ilyen árván itt, hisz kétségbe kell így esnem. Hát éppen nem akarsz velem foglalkozni? Nem akarsz rám gondolni? Pedig, látod, én — ó, Istenem, de

úgy félek, hogy unalmassá leszek neked, ha érzegni kezdek. — — — — —

De, úgy-e, fogsz írni, Vidorom? Látod, úgy várom a leveleidet, mint az ótestamentomban, — a megtérő bűnös, Jézus áldását és vele malasztját! —

Idejöveitem sem volt egészen haszontalan, Vidorom. Veszem észre, hogy nagyon sokat haladtam e hó alatt igazán. Ez a sok öreg, meg ez a sok *különféle* szerep bizonyos nyugalmat adott, ami, addig, érzem, hogy hiányzott.

Pesten még nyolc napig nem lesz előadás és az elsőben nem is játszom. Júlia lesz.

Csak már otthon volnánk!! Édes, édes Vidorom! Csak egyszer megint melletted legyek, nincs az a hatalom, mely elválasszon tőled, csak a halál. Az elvisz engem nemsokára, dehát annak úgy is kell lenni, az ily élet, mint az enyém, nem tarthat soká!•

— — — — —

Ó, milyen kimerült, milyen melankólikus!

Már csak a halál lebeg előtte, kissé irodalmi köntösét lobogtatva.

«Kész lesz az a Népszínház, Vidorom, nemsokára és annak te léssz a csillaga! Te még csak ezután leszel boldog, Vidorom! A te tehetséged és szorgalmad még csak ezután talál méltó elismerés és jutalomra. A Népszínház az, ahol téged művészi hírnév, anyagi jólét és végre boldog nyugalom vár. Ott fogod te az életet újra kezdeni, Vidorom,

mikor már az én napom alkonyodni fog. De ez így van jól, én tudom ezt és megnyugszom benne.

Csak egy kis türelem, — addig — Vidorom. A jövő nyáron elmegyünk együtt valahova pihenni, ahol jó tiszta és szelíd a levegő, aztán meg majd utazni. Jó volna Törökországba menni, úgy-e, Vidorom! és nekem ott meghalni, ott a ciprusok alatt adnának nekem egy kis pihenőhelyet azok a jó törökök. — — — Te ott eltemetnél, imádkoznál egy fohással értem és hazajönnél új életet kezdeni, mert neked, Vidorom, van hozzá ép szíved és lelked! Te lelkiileg és testileg magas kőt fogsz érni és még ezután leszel boldog! Hisz tudod, azt mondja az én Petőfim: «Míg az ember *boldog nem* volt, addig meg nem halhat»! Neki pedig igaza van!

S most, édes férjem, Isten veled. Ezerszer ölelek gondolatban és nincs perc, melyben rád nem gondolok! Ez azt jelenti, Vidorom, hogy mindig! —

Tudod, mindig, mindig, még álmomban is rád gondolok, veled foglalkozom. Foglalkozzál te is velem egy parányit és írd, ha üres idő van!

Marid.»

A Népszínház eszméje élteti őket is!

Sok magyar színésznek és lelkes honfiúnak reménysége és ambíciója! Létrejöttét egyre izgatottabban várják Rákosi Jenő sürgető vezércikke óta (Reform, 1871, március 19): «újra és újra bele kell fogni és addig nem nyugodni...» Hiszen még ma-

gyar közönség is jár a gombamódra szaporodó német zugszínházakba... A magyar népszínház tehát nemcsak szükséges, de virágzó és jövedelmező vállalat is lehetne.»

A gyűjtést rögtön meg is indítják, de a színház csak 1875-re készül el, Kassai pedig, — csudálatos, — megint nincs a szerződött tagok közt. Csak öt évvel később kerül a színházhoz.

«Hát te megemlékeztél nevem napjáról?! Hm, hm. Csókodért ezeret! — — százezret küldök, úgy a légen keresztül! Egy pár csak eljut hozzád, az alkonyi szellő szárnyán és az olyan lágyan adja át neked, hogy észre sem veszed, mikor már az arcodon van. Igen, Vidorom, megvesztegettem a szellőt is, hogy hozzád hírt és csókot vigyen tőlem, — mert ezek a tolvaj postások, úgy látszik, nagyon lassan expediálják leveleimet, vagy csak nekem tetszik oly hosszúnak az idő? Vagy te írsz nagyon keveset?! — —

Mert oly sok idő telik el egyik s másik leveled vétele közt, hogy alig győzőm várni!»

Lírai andalgó, a művelődés szellőjétől legyintve. De egészen nemes és egyszerű folytatással.

«Édes, jó Vidorom, aztán én nemcsak becsüllek ám, hanem nagyon, nagyon szeretlek! Csakhogy minden levelemben nem igen merem mondani, mert félek, hogy unalmassá leszek neked s megint azt fogod írni, hogy: A hangoknak sokaságát vélem

hallani! — Lásd, ettől félek, meg attól, hogy kikacagsz!

Dehát úgy szeretlek, édes Vidorom, hogy ha te engem csak félennyire úgy szeretnél, akkor én boldog volnék! Na, de így is az vagyok, Vidorom, hisz te az enyém vagy, én a tiéd lehetek, az igaz, hogy sohasem szólítasz Maridnak, de végre is szólítasz valahogy és ez nekem elég!»

«Sohasem szólítasz Maridnak, de mégis szólítasz valahogy.»

Igényei a minimumra szálltak le. S mindig csak bocsánatáról beszél Kassainak, de nem szerelméről.

Kassai nem tud feledni? A szerelem örömből és fájdalomból összetett, — igaz, — s egyik része, ha elvész, már csak a fele érzés marad meg. Így talán Kassainál. Az örömidéget elvágta infantilis morálja, féltetni és szenvedni tud már csak, de nem szeretni. S miből is adna örömet, kiben nincs öröm? Jászai is így tudja ezt naplójában: «Csak a boldog tud boldogságot adni.»

Kassaiban nemcsak az érző lény kapott ütet, hanem az alkotó művész is. Morális remeke, a «tisza Mária»-szobor nem sikerült. Fikció volt? Mert a férfi nem tudta lekötni az asszonyt?

S most sértő megjegyzésekben lökdösi (nem durván) kontár művét s magát, a kontárt, ki maga

is áldozat. «Lelkének kedves élénksége» lefakul, «megszokott, kedves humor»-a csípőssé válik, a «keresztyéni szeretet» sem használ sokat. S ki tehet róla, ha szenvedő memóriája folytonos ismétlésekre kényszeríti?

A feladott leckével nem tud elkészülni; ezt az anyagot — úgy látszik — nem lehet eléggé keresztülszenvedni.

Passzív lesz így, a szó minden értelmében. Született dolorista? Eminens, valóban, a legszigorúbb érzelmi morál kényszere alatt. Legfőbb érzékeny; idegreakciók birtokosa. (De csak olyan, mint a kényszer-frigid.)

Ki látott már született analfabétát? Csak embrionális diszpozíció van jelen, — úgy hisszük, — s a betegség, kellő táplálék hijján, — felüti fejét.

Mint a dolorista.

De csak meg kell keresni negatív, tápláló gyökereit, szépen kifejthető magját ennek az ízes és exotikus gyümölcsnek. Kezdeti, vagy későbbi sorvasztóját.

Nem természeti sajátság a fa betegsége, ez a — babonás szerelmeseknek — oly érdekes csoda.

Tünetei ismereteseek.

Sebet seb-felidézéssel gyógyítani. Veszett kutya-marást, — veszett kutya-szérummal, míg a szervezet lassan ki nem dobja magából a kórt. Ki kell várni idejét.

Kóros tünet Kassainál a régi megszólítás kerülése. Sajnálja tőle a kitüntető megszólítást?

Vagy fájdalmas kapcsolást jelent nála. Nem meri ajkára idézni a kedvest, mert fél az árnytól mögötte (a rögtön jelentkezőtől). A kettő együtt: két idegen, kik között feszélyezve érzi magát, megbántva s önérzetében megfélemlítve. (Az árnyak pedig csak szaporodnak.)

De míg a betegség fejlődik, a fiatal becsvágyó új célt tűz ki: az elérhetetlent. Visszaszerezni, amit elvesztett. A dermedtet életre kelteni, kit Lázárnak hisz csupán, pedig több annál. Kassai még maga sem tudja.

Azt sem, hogy míg tart ez az apprehenzív halottiság s a jövővel szembeni feltételes várakozás, — akadnak majd férfiak, akik heves és zavartalan szerelemmel tudják szeretni a nagyon szép és fiatal vétkezőt, — mert nincs mit megbocsátaniok.

Kassai pedig, — az álmok eliziumába szorulva — nappali énjének meg nem engedett szenvedéllyel szólíthatja majd nevén a kedvest.

De igaza van Kassainak, ne vágjunk a dolgoknak elébe.

«Legjobb volna már otthon lenni.»

«Megkaptad Horgosra a tíz forintot? Alig várom, hogy ez az öt nap elteljék.

Még négyet játszom. Ma *Szövetségeselek*, pénteken szünet, szombaton *Erdők szépe*, vasárnap *Házasság rokkantjai*; én Pávánét játszom, most ta-

nulom, nagy szerep. Hétfőn *Párbaj*, abban nem játszom, de keddre utolsó előadás: nagy, új szerepem van, *Tündéruijak*. Az öreg grófnét játszom benne, ezt is még ezután tanulom. Na, dolgom az van annyi, hogy a fejem folyvást zúg bele és enni nem bírok. Nincs rendes étvágyam, — na, csak vége lesz már!? — — — — —

«Este, játék után.

Megkaptam én minden leveledet és köszönöm. De látod, olyan bágyadtság fogott el lelkileg és testileg, hogy nem bírok egy ép gondolatot napvilágra hozni! Szörnyű szegénynek érzem magam — lázaim vannak, amelyek kimerítenek; egy főfájás gyötör már négy napja. A legközelebb elmúlt éjjel egy percnyit sem alhattam, pokoli kínt álltam ki... hogy azt hittem, megbolondulok. ...Dél felé szünt, de azért ma nagyban akadályozott a játékban. ...Aztán, édes férjem, kérlek, ne haragudj, hogy elmondok neked mindent, látod, ez nekem jól esik, ha neked elmondhatom, amit érzek. Aztán olyan nagyon, nagyon szeretnék már otthon lenni! Melletted, Vidorom! Na, ezért is haragszol, tudom, de hát mit mondjak, ha így van...

Azt a szobát? — Egy világért sem! Inkább a többi is ott hagyjuk, hisz ott nem lehet lakni, tele a ház, meg az ucca jó mad... — — — — —

Jó éjt, édes Vidorom.

(U. i.) Ennek az Aradnak dögleletes levegője van! Folytonosan beteg vagyok.»

«Úgy várom azt az időt, hogy otthon legyünk, amint egy kifáradt a nyugalmat óhajtja!

Valóban, Vidorom, ki vagyok fáradva, mintha a velő fogyna ki a csontjaimból!

Sem lelkem, sem testem nem talál sehol nyugtot, csak ha rád gondolok, pihen meg egy kissé fáradt lelkem. Amit benned látok, Vidorom, az igaz, az nem csal meg, a többi mind képmutatás.

Önzés, önzés, önzés!!»

«Nem tudok hinni semmi jóban, semmi nemesben. Ő pedig úgy szeretné hinni!

Ó, hit, hit, hit!»

«Egy kis Tóbiást! Jó lesz, Vidorom, nagyon jó lesz.

Köszönöm, hogy gondoltál rám. Talán találsz Abonyban is. Hozz, kérlek, ha csak lehet? Aztán jó volna egy *nagy* kalitot fonatni neki, hogy be is lehessen zárni.

Gondoskodjál egy jó nagy zacskó kukoricaisztról, jó lenne, rendesen puliszkát vacsorázni?! Az egészséges.

Ma nem játszom, csak holnap, utolsót. Ma pakolok.»

(Egy kis Tóbiást akar neki hozni?)

Hát nem felér ez a kis Tóbiás egy szerelmi valamóval?)

«Tehát, amint irtam: 31.-én délben indulunk innen, tehát délután vagyunk Abonyban. Hát mi körülmény lehetne az, ami téged visszatartson, hogy ne jöhess? Ugy-e, Vidorom, semmi?

Ugy-e, 31.-én július — 872, — ugy-e tehát 31.-én a délutáni órákban, az abonyi indóházánál leszesz, felpodgyászolva, útrakészen?!.

Hisz nem lehet semmi akadály, édes busám, ugy-e, semmi?!»

Van itt még egy kis névjegyre írt levélke. Se borítékja, se dátuma, de leginkább ide tartozik.

«... Délelőtt próbám volt és fürdeni voltam. Tehát még két nap és meglátlak, Vidorom! Anyánkat és Hermikét ezerszer csókolom, na meg téged is, kis uram! Csakhogy nem ezerszer, az elkényeztet téged! hanem százezerszer, tudod! *Na most* perelj velem! — — — — — te, te, te, — — — — —

Marid»

Busálja, csókolja, szereti nagyon. S a névjegy: egyetlen nyomtatott szó:

Kassayné.

VIHAROK

1873

Országos Széchényi Könyvtár

A szerelem hangjaival kezdődik az új év. (Jan. 3.). De már egy kicsit alkonyodik. S hogy is mondja Donne: «Love is a growing, or full constant light; And his first minute, after noon, is night». S az első perc a délutánból már éjszakát jelent.

«Gondoljak rád?! —

Istenem, hisz nem vagyok képes egyébre! Mindég, mindég előttem vagy. Alig merem kimondani, Vidorom; de most úgy gondolom, hogy beléd kellett volna kapaszkodnom és vagy veled mennem vagy nem bocsátnom téged is! Vidorom, minél inkább telik az idő, annál inkább meggyőződöm, hogy ha már egyszer élek, vagyok, hát életem csak úgy *ér* is valamit, ha a tiéd vagyok.! Nélküled, Vidorom, az árvánál sokkalta árvább volnék. Most csak melletted nem vagyok — ámbár tudom, hogy a tiéd — mégis látod, milyen gyámoltalan árva vagyok!

Én Vidorom, ha néha erősnek látszom, vagy ha valóban némi erővel bírok, *tőled nyerem azt!!* Ez így van! . . . »

Kassai Aradon, Losoncon vendégszerepel Fehérvárynál s Jászai magára marad. «Egyesegyedül», néha «a megbódulásig» . . . «Megvagyok, de igazán

úgy, mint a gyalogpaszúly karó nélkül.» «Mihály-nak is kiszabtam, hogy ne jöjjön többet, csak egyszer egy héten. Majdnem sírt.»

«Az igaz, hogy nagyon nehezemre esik ennyire egyedül lenni... na, dehát magam vagyok az oka... Nagyon, igen nagyon szeretlek.»

«Ma ablakot tisztogattam. Nehéz a kezem. Az idő borus. Az ucca sáros.»

«Pénzem, Vidor, az nincs . . . Kedves, édes busám, csak ne mérgelődjél és ne haragudjál rám! Hiszen jól gazdálkodom, de látod, rendesen kell járni, mert megszólnak.! Az a szürke ruha, az rántott megint meg.»

És a lakáscsere, mert visszaköltözött Sándor-uccai fészükbe. Sok baj volt vele.

Pénzt vesz fel a gázsira, s pénzt köszön Vidor-nak.

«A lakás kissé szűk lesz, de ha a ruhát a színház adja, elférünk. Megbecsülhetetlen, mert kertek veszik körül. A Múzeumkert is odafekszik. Ezért megfizethetetlen. *Pesten!*

Az ára 350 frt . . . . .»

«Neked, tudom, tetszeni fog . . . .»

«Olyan szépek a fák itt szemben; nem győzőm eléggé nézni.»

A hűség próbára teszi idegeit, a magány hűségét. Shakespearet olvassa egész nap, és keztyűket mos, vagy magol, ágyneműt tollaz, porol, tisztogat.

Micsoda kispolgári légkör!

(A nagy művésznőről van itt szó?)

Többi üres idejét pedig arra fordítja, hogy Vidorra gondol. Ez nem sok. De majd segít az unalom, — minden túlzás megtorlója; s minthogy az ellentétek tartják egyensúlyban a rendet, a műsorváltozás csak logikus következmény. A pozitív vágyódás bizonytalan ábrándozásba megy át, majd szétszlik újabb kis pozitívumokra. A szerelem lassú széthullása ez s nem csoda, ha érzékenyen reagálnak rá mindkettejük idegei. Az egyik, a lassan növekvő diszpozícióra fel-felkészül, mikor még a támadásnak nincs is igazi miértje, s a másik, ingerült, — ártatlansága homályos tudatában, — de fokozottabban az, ahogy a negatív hűtlenségből pozitívbe megy át. Szerelmük édes, meghitt melódiája elveszti tiszta hangját, s hol tétova és könnyű lesz, hol váratlan érdesre reszelődik.

Egyelőre még csak egy szegény, kis vergődő asszonylélek sirokko-állapotát kapjuk, neuraszténiás, remegő és őszintén átértett vágyát, hogy ne változzék semmi.

«Vidorom! Egyetlen, édes Mindenem!

Úgy tele vagyok, — úgy szeretnék átölelve tartani, és azt mondani neked: édes, drága férjem, végtelenül szeretlek! Úgy szeretném kezeidet homlokomra szorítani, és azt hallani az én Vidorom szá-

jából: Marim!! Ugy-e, Vidorom, nem sokára meghallom?!

Édes busám, gondolsz-e rám? Ugy-e, igen? Ugy-e, szeretsz egy kicsit? Nem tudom, mi riasztott most engem föl, valami nagy szerencsétlenséget érzek! Ugy-e, Vidorom, édes Mindenem, ugy-e, nem tőled jön? Ugy-e, te szereted a te szegény Maridat? Vidor, úgy fáj a szívem! Az elmúlt éjjel nem tudtam aludni; ha elszunyadtam, téged láttalak! Egy nagy tűz előtt!

Vidor! Vidor! Ugy-e, te fogod be szegény szememet.

Vidor, ha látnád, hogy kinlódom! — — — — —

Vidorom, ha életben maradok, a Nemzeti Színházi szerződéselem aláírása volt utolsó vétkem ellened! — — —

Tégy, rendelkez, tetszésed szerint, én boldog leszek, ha neked engedelmeskedhetem! —

Édes, édes busám, ugy-e, nincs bajod? Jól vagy, ugy-e? Vidor, látni szeretnék! Látni! Mit adnék most, ha megfoghatnám a kezeidet! — — — —

Ugy-e, édes, jó Vidorom, nem haragszol rám? Ugy-e jutok eszedbe és nem utálsz?! —

Hisz én annyira szeretlek, ahogy téged senki nem lett volna képes imádni!

Ó, be hidegek ezek a betűk s ez a papiros, fel nem melegszik, akármit mondok is neki! — — — —

Isten veled, te életem forrása, a minden jók Istene áldjon meg! Adjon megnyugvást neked és

Rovinszkiné a Mentor-ban, 1873

nekem, hogy hátralevő életemmel csak a te javadra lehessek! És ha lehet, a te boldogságodra!

Vidorom, látni szeretnélek. Ugyebár, lehetetlen — — —

most?!

Legalább írj — kérlek sokat!

Körülményesen mindenről, mi veled és körülötted történik.

Csókkollak, öllelek, ezerszer, milliószor s még többször!

Febr. 12.

Marid. »

Rossz bőrben van. Beteg, ideges, orvosságot, vasat szed. S mintha szeretne megkapaszkodni valamibe, védelmet keres, különös, de helyes logikával, épen ott, honnan a támadást várhatná. Ez nem érzelmi alibizés, hanem ösztön. Mert nevek kezdenek felmerülni a levelekben, — Mihály, — itt volt, segített felrakni a függönyöket, sétál vele, — majd egy másik, — Szarvas Gábor, — jegyeket hoz a Népszínház báljára, — egy harmadik, — Láng Lajos, stb. — ... Lassan beszivárognak mind. S oly kedvesek. Diákok, egyetemet jártak, fiatalok, lelkesek, könyveik vannak, több, mint Vidorinak, s száz annyi, s izű tudásuk. Micsoda parázs buzgólkodás a nagyszemű Éva körül, — mit hálátlan hálával nyugtáz emlékirataiban. Rajongásukat s tudásukat adják a művészet paradicsom!

romantikájáért cserébe. S a férj meg ne érezze? Vagy tűrje és ne szenvedje ezt a kölcsönös gazdagodást?

Védekezik.

S ezt teszi Jászai is, hiszen szereti férjét. Próbálja. Beszél Miklóssyval, ki engedélyt kapott, hogy színházat nyisson, hat évre, de hat hét alatt le kell hordania az övét, — ha a Népszínház közben megnyílik. Fölös intézkedés. Nyári színháza összedől, a téli leég, Miklóssynak tizenöt hónap múlva már nincs mit lerombolnia. — Szigetközi Zsigmond temetéséről hazakíséri Jászait.

«Mutattam neki az aradi lapokat. Azt mondja: kellenél neki; mondom: hiszem. De Vizvárit úgy isteníti! Azt mondja, hozzád képest: ég a földhöz. Mondom, igazán az, csak hogy Kassai az ég! Azt mondja: nincs alakító tehetséged, meg humorod!!!

!!!! Á!!!

Mondom, na, Fehérváry számára elég humorod van!

Szeretne engem is szerződtetni. Azt mondja, szabjak bármily feltételt. Még eljön. Engedélyt kért rá!»

Mindig Jászai van előtérben.

Egyedül az ő föltételei fontosak. S Kassai leveleibe kis, keserű cseppek hullanak; nemcsak művészi féltékenységből, hanem, mert izenkint veszt el, ami az övé volt. Tudja, hogy nem egyedüli fény-

forrása többé a szellemi szomjasnak! S ahogy ezt az ösztönös és rendkívüli tehetséget sikerült tudatosan-nemesre oltania, ezzel is csak messzebbre kerítette magától. Hisz magasabban szárnyalt mindenki fölé, — a boldog madár.

Övé még? Nem övé? — Maga sem tudja már; csak nagyon félti s lehet, hogy féltésében több a zsörtölődő, mint az izzóan gyengéd hang. Ismét csak hátrányos ellentétben a körülötte nyüzsgő és nyugtalanító rajongókkal. — Kedves, érzelmi keringés az a levél, melyben Jászai hívja is, meg tartja is vissza férjét, ide-oda szállongó ritmusban.

«Arra a kérdésedre Vidor, hogy jöjj-e?! — — — — — hamarjában felelni nem bírok; e kérdés nagyon magasról rántott engem ismét le. Én minden órán várlak tárt karral, és igazán érted dobogó szívvel; de ha te jónak látod, maradni!!? — én hallgatok. Próbáljuk meg; de én ha helyedben volnék, jönnék. Én magamért nem merlek kérni. De érted, fiam. Sokat játszol ott, nagyon szükséges volna legalább két heti pihenés! Hogy nekem hogy esnék hazajöveled, azt úgy hiszem, szükségtelen elmondanom! Ha nem sokallod ezt az áldozatot, hozd meg, Vidorom. No lám, mégis csak kérlek, ne hallgass rám, édes, hisz elvárok én rád, ameddig éppen te akarod, de látod, — — —»

Játék is lehetne, ha nem volna a levél intonálása kissé ingerült. Van ebben a tréfás komolyban

valami shakespearein enyelgő. Az olvasmányok hatása? Lehet. Stílusa fejlődött. Irodalmibb, az érzelem és őszinteség, néha már affektált, a művészi igaz rovására. S hogy ne érezné meg ezt is a félőn szerető és hogy ne szimatolna ismét tudós elemeket? «Aztán az a bál, Vidor, az szót sem érdemel. Hidd el, Virághné és Júlia, ez volt társaságom és csakis a Népszínház érdeke vitt oda... Édes fiam, úgy látszik, feltetted magadban, hogy távolléted alatt csak korholni fogsz! Én nem merem megítélni, hogy mennyire van, vagy nincs igazad, az általánosra nézve? De új vádad igen erőtlen; mert: igenis, ha a nő únja magát férje mellett, ebben lehet bünt *keresni*, de én, *egyedül*, ha nem szavalnék néha, néha valamit, hát a torkom is benőne! — Vidor, igaztalan vagy!!

De — bocsáss meg, — eszembe jut, hogy van rá okod, a bizalom nem jön könnyen és én eljátsz-tam a tiédet.

Ó, Vidorom, miért kell nekünk elválva lennünk? Látod, én tudom, hogy én vagyok az oka, és tesztek érte elég szemrehányást magamnak!

De mégis néha *nagyon* fáj.»

A közel mult kínos tudata lefékezi benne a sértődést, — de hevesebben tör fel majd később. Most még naivul referál: «milyen ideális, milyen bájos, milyen ígéző» volt azon a bizonyos bálon, s hogy nem győzte eléggé hallgatni. «Nem voltam álarc-

ban, csak a fehér selyemruha volt rajtam, úgy ahogy szavaltam, meg a fekete csipkekendőm.—» De észbe kap. «Nem beszéltünk senkivel. Csak Jánoska sétáltatott bennünket. Az apja, — a báró, — dominóban volt. Szarvas csak felvezetett bennünket s mindjárt ott hagyott.»

Már mesternek kellene lennie s még csak inaséveit járja a hallgatásnak. Különben gyorsan halad. Korholó szemrehányások? A legjobb iskola.

«Ujság az, hogy egészen egyedül vagyok. Nem történik velem semmi említésre méltó.» «Paulayné átengedte» a *Szentivánéji álomból* Hippolitát s Volumniát is megkapta. «Hátha jobban, — vagyis: hátha lármáznék, vagy tatnék?!—»

A sürgős szerepátadás és ez a megjegyzés alighanem a «Figyelő»-re megy vissza, amely szóvá-tette, hogy Jászait nem foglalkoztatják eléggé. Hogy csak páholyból nézi az előadásokat s minden szerepet Paulaynének osztanak ki.

«Hát én bizon Shakespearet olvasom, jószántomból, miután látom, hogy Paulayék csak hízlalóba hoztak ide.»

«Ha próbán nem vagyok, itthon olvasgatok. Már mindent előszedtem. Vagy levelet írok, vagy kötök. Tegnap fejeztem be hat zsebkendőt. Nevet hímeztem be Felekyéknek... Bele is fájt a hátam. Többet nem vállalnék... Aztán Mihállyal sétálgatok, ha az idő szép. Más nem volt itt. Mindig itthon vagyok és mindig magam, — bizon, bizon. Aztán megint megfejeltem egy pár harisnyát. És várlak téged.

Úgy-e, édes, kedves, jó, kis busám, kis Vidorom, hogy jössz?»

Néha Budán is föllép.

«Nekünk itt gyönyörű telünk van. Már bokáig ér a hó.»

«Tegnap Virághéknál ittunk az egészségedre... Júlia névnapját ültük. Mihály is velem volt. Jól találta magát... Vidorom, édes, mikor jössz haza? Ebben a hóban csak huszonnyolc nap van, tehát még tizenegy. Édes, kisuram, úgy-e, gondolsz rám? Én mindig, mindig tereád!

Üti a négyet. Készítem a holmimat a játéokra. — Szeress engem, édes, kis, drága busám. Én nagyon szeretlek téged, és a sírig a te igaz

Marid
maradok.»

De Vidor kételkedik. Vidor nem nyughatik. Ezt mutatja a válasz.

«Édes fiam!

Hát már mind egyhangon megy?! Hát az Isten szerelméért, mi bajod? Gondold meg, hogy ez a sok kesergés nem teszi könnyebbé ezt a siralomvölgyi pályát, sőt ellenkezőleg!

... Aztán, hogy jut neked most eszedbe, hogy könnyelmű ne legyek? Nagyszerű! —

Mindenki megszólít, hogy mi bajom, miért va-

gyok olyan mogorva, haragos, — te meg biztatsz, hogy könnyelmű ne legyek. Jól adod! Nyakig a bajjal, bánattal, és nem hogy arra intenél, hogy vidám társaságot keressek, szórakozzak, hanem, ne legyek könnyelmű! Hisz úgy élek, mint egy remete! Édes Vidor, hát hogy kívánod, hogy éljek? ... Hisz egy lélek sem jön hozzám... és amellet nem tudok egyébre gondolni, mint rád. Hát miben állhat könnyelműségem?! —

Megbolondulok! Meg!

Kérlek inkább, hogysem szidsz, küldj húsz iorintot. Hát nincs egy garasom!

Ilyen állapotban vagyok!»

Házbérre és egyéb dolgokra kéri s nyugtákat is mellékel. «A nagy, színpadi szoknyáimat is mossattam.» Négyet öt forintért!

«Rosszul lettem bele, mikor kifizettem.» —

Ó, azok a dús, fehér szoknyák! ahogy keményre vasaltan és kiteregetve elképzeli őket, — Manet képe áll előttünk, a Szépművészeti Múzeumból, — a kanapén heverő hölgy, a nagy fehér rózsza...

De mennyi gondot ad egy ilyen fehér rózsza.

«Ó, azok a nagy, színpadi, fehér ruhák, miket magam mostam és vasaltam! ...» — sóhajtja Jászai is régebbi emlékeiből.

«Ma is visszaérzem...»

«Sok, sok kiadás...» — folytatja. — Mintha legalább is Kepler Borbálája szavalna! Pedig a helyzet egészen más. Jászai igen sokszor kér pénzt; többnyire kölcsön, de sokszor küld is. Mintahogy

ajándékokat is kölcsönösen és váltogatva küldenek egymásnak. Kinek, ahogy volt. Ezt is mind elfelejtette a napló.

«De sok pénzt küldtél! Neked maradt-e? Köszönöm, édes fiam, nagyon köszönöm. A *Szentivánéji álom* huszonhatodikára halasztódott. Ruhát a színház ad. Már megmérték. Sőt, Paulay rettenetes udvariasan még azt is megkérdezte, van-e szándálom? Mert, ha nem, csináltat!!! — Már kezd lejjebb szállni a tökfej!

Vidorkám, lelkem mikor jössz haza? Úgy-e, e hó végén mindjárt. Gyere haza, édes busám, édes galambom.»

De a színháznál nagy bajok vannak. Az operát favorizáló Orczy megsérti a drámai színészeket, ami Troustil k. a. bécsi vendég jóvoltából visszakerül hozzájuk. A színészek összeesküsznek Orczy ellen, kilépéssel fenyegetnek, de sztrájkot törnek, s csak Molnár «marad a zószban». Orczy marad, a tagok szintén. Molnár vándorútra megy, az Alföldre. De tovább folyik a harc. Még a képviselőházban is felszólalnak, hogy «a nemzet e kegyelt művészeti s nagy horderejű közművelődési intézetének művészeti igazgatása tekintetében aggodalmak merültek fel...»

«Egy tegnapi szám Ellenőrt fogok küldeni, Vidorom. Így még nem adtak be, sem Orczynak, sem Paulaynak.»

Jászai Mari 1873-ban

Országos Széchényi-Könyvtár

Tóth Vilmos belügyminiszter egy tizenhat tagú, ankétszerű bizottságot hívott össze (Apponyi Albert, Gyulai Pál, Jókai Mór, Vadnay Károly, báró Podmaniczky Frigyes, Zichy Antal stb.), hogy a színház művészeti és anyagi helyzetét megvizsgálják s véleményyt nyilvánítsanak.

«A Fővárosi Lapokat olvastad-e? Vadnay cikét, Paulay ellen?» Ez a kérdés Vadnay tárcájára vonatkozik, Paulay ellen, ki a drámabíráló bizottságot megtámadta volt. Ferdítéssel és gyanúsítással vádolja Paulayt. A sok herce-hurca után Orczy később mégis kénytelen távozni, s Molnár visszakerül a színházhoz. Szigligeti igazgatása mellett rendező és színész. A színház, — Molnár szerint, — «már csak botrányház volt, s a közönség, ha színházba ment, — a botrány kedvéért tette». Őt bízzák meg az Orczy-rezsim «rendetlen gazdálkodásának» vizsgálatával. De szélsőséges természet. Ismét túlbuzog s ellene fordul mindenki. A pesti Népszínházhoz szerződik.

Mindezekről Jászai semmit sem említ. Nem éredekelték a mende-mondák s a nagyműveltségű Orczynak mindig nagy tisztelője volt.

«Egyetlen jó barátom a tűz. Nem érzem jól magam, ha nem ég. Jól esik nagyon látnom. Tán, mert él.»

Tűz kezd éledni Mariban és körüle is, úgy látszik. S lobognak a hírek nyelvei Kassai felé. Füst, füst, még nem lát tisztán, de egyre nyugtalanabb. Mintha közelgő vész nehezítené a mellét.

Jászai leveleibe belekoppán időnkint egy-egy nyugtató tagadás. Vagy ártatlan jelentések? «Láng nem volt itt. Mihály nem volt itt.» Még Türről is halunk. «Nem láttam azóta.» — «Türr kimaradt» stb. Erre is féltékeny Kassai s General Bum-bumnak csúfolja érte.

«Úgy látszik, sohasem értjük meg egymást.

— — — — —
Édes Vidor, ha beszélnek is az egyedül való asszonyról, de végre is, — ha semmit sem tudnak, csak el kell hallgatniok?

Mit beszélhetnek rólam? Semmit!

Egyébiránt, gyere haza ápril közepén. Akkor már lesz miből élni! Aztán az esztendő leteltével megyünk megint csavarogni! Ha élünk? Különben, édes fiam, hát mi a célod avval a sok kesernyésséggel? Hát mit tegyek, hogy ne beszéljék: ni, egyedül van?

Ha minden asszony így viselné magát, mint én, akkor nem ismernék a férji szarvakat! »

Így látták őt bizonyára, — legalább eleinte, — társai is. Hisz büszkén vallja: «Akármit mondok,

hogy «ez így, vagy emígy jó», mindjárt Virágh rá: Persze, lélektanilag, amint a kis ura tanította! Van mit hallanom! Aztán variálja, hogy te mindent, mindenkor lélektanilag teszesz.

Te, itt mindenki úgy nevez, hogy «lélektani kórikus»... Ő azt állítja, hogy így beszél rólad mindenki. Különben mind nagyon tisztelnek.»

Tetszik neki, hogy így nézik férjét.

Most már nyakig van szereppel. Majd minden nap játszik. «Most jövök Budáról, az előadásról, tegnap, ma és holnap is játszom!

Most meg már *sok* is lesz! — a jövő hétre is kettő van kitűzve. Meg Volumniát is tanulni kellene!» —

Beteg. Lábát vértolulás kínozza, mely egyre erősödik.

«A Múzeumban voltam.

Mindennap sétálok, de egészen egyedül.» Semmihez nincs kedve. Étvágytalan. Kassai közben meglátogatta néhány napra. «Nem tudom, *mi* árthatott meg nekem; de akárhogy koplalok, csak nem jön meg az étvágyam... Már újra soványodom...

Mióta elmentél, nem ettem egyetlen almát sem, sem egy falat sajtot. Még most is az a maradék van a tányéromon, amit együtt hagytunk meg.»

Végasztalan mozdulatlanság.

«Nem tudom, mi lett?

Annyi bizonyos, hogy azóta vagyok rosszul, mióta elmentél. Tán nagyon sokat lettél volna *itt-hon?* ...»

«Egy lélek sem volt itt. Mihály *azóta* nem volt itt, — Láng egyszer», — nyugtatja férjét. Ezt el nem mulasztja.

De azért a levelek mégis csak rövidülnek. «Futóban» írja őket, s a hang is változik. Rövid sorai szárazak, s üzletibbek, — vagy szórakozottak, s konvencionálisak. Könnyed társalgási hangba mennek át, röpülő kérdésekkel teli, mikre maga siet válaszolni. «Tehát, igen, édes busácskám... valamit jobban vagyok, csak még nem egészen... Aztán az az *Essex* nagyon kifárasztott...»

«De te, drága busám, miért nem írsz? Hogy vagy? Jól, úgy-e? Hogy érzed magad? (Egy levélben háromszor is.) Eszel-e sokat? Almát? Hogy érzed magad? Sokat játszol? Nagyon kifáraszt, ügyebár?

Légy, Vidorom, oly jól, ahogy én kívánom, aztán szeress és gondoldj rám és írd...»

«Sok pénzt kiadtam, kedves busám, de meg ne ijedj, nem azért írom, hogy pénz kell. Tán csak elég lesz már? — — — — —» (A következő levélig.)

«Na, de már üti az óra a lefekvés idejét! Megyek.

Légy vidám, ne szomorkodj, az árt nagyon! Ne keress bajt; jön az magától! Légy derült, gondoldj rám és remélj egy kellemes jövőt!»

Mintha ő már legalább is megtalálta volna. Oly bölcs és nyugodt. «De, Vidorom, hát te már mindig így keseregsz? Ez az újabb leveled megint hogy hangzik?

Hát mi bajod? Az nem oly rettentő szerencsétlenség, hogy egy ideig távolról kell csak egymást szeretnünk. Sőt, a mostani körülmények közt még jó volt. Többet meg nem fog megtörténni.

Hisz én szeretlek és a tiéd vagyok, Vidor, erről már meg lehetsz győződve!?

Ne csinálj annyi bajt szegény fejednek! ...»

«Nyakig vagyok dologgal.

Péntektől kezdve mindennap játszom, hat nap egymásután. Most játék után vagyok.

Ez még nem elég, hanem tegnap felkértek egy hangversenyben részt venni. Mondtam, hogy majd gondolkozom, de addig könyörögtek, hogy sürgős, sietős, mert már ápril 3-án lesz, hogy beleegyeztem, remélvén utólagos jóváhagyásodat!? — Valószínűleg Vörösmarty *Az úri hölgyhöz*-ét fogom szavalni, vagy Tárkányi *Coriolán*-ját. Ezt az utóbbit még nem ismerem. Ma gyönyörű idő volt és mi Virághékkal csakugyan voltunk a Gellérthegyen, Szarvas is velünk.

Pénzem nincs, pedig te sem kaptál gázsit, szegény! — Apámnak, szegénynek még csak nem is írtam a nevenapjára!

Én most délelőtt mindennap próbán vagyok,

délután takarítok, tudod, magammal is sok a bajom! —

Mentorra varrnom is kellett. De már sokat is úntatlak dolgaim elbeszélésével, jó éjszakát, édes Vidorom. Isten áldjon meg.

Szép reményünk csak nem akar valósulni?! Én már nagyon félek, hogy megutálsz, édes Vidor! — de hát én éppen annyira vágyom rá, mint te és éppen úgy érzem hiányát is! — — — —

Keserűségemben aztán igyekszem magam kárpótolni a színpadon. Azaz, igyekszem jól játszani.

Csakhogy ez neked persze vékony vigasztalás! —»

Közben átesett a nagy szerepen. (*Essex*).

«Na, Vidorom, lelkem.

De félttem tőle!

Annyi hidegvérrel és megfontolással még eddig nem játsztam soha. Kíváncsi is vagyok, mit írnak most a lapok!

El nem fáradtam, de nagyon kimelegedtem bele!

Ma még nem voltam ki házból. A hajam még vörös; ma fogom megmosni!»

Hogy a lapok mit írnak?

«*Essex*ről tán olvastál kritikát! Amíg a Figyelő és a Fővárosi Lapok legjobbnak tart engem, addig a Reform leszedi rólam még a keresztvizet is!»

A kritika valóban elég erős.

«Jászai Mari asszonynak, ki mint Erzsébet királynő szerepelt, nagy része van a tegnapi előadás tönkretelésében. Játékközben való rossz szokásai közt nem szólunk arról, hogy öltözete oly rendetlenül áll rajta, mintha rádobálták volna, hanem csak azt említjük meg, hogy ülni, vagy kar-székekben eldőlni, nemcsak plasztikailag, hanem még *illendően* sem tud. Könyökléseiben annyi aesthetika-ellenes van, hogy ezzel nemcsak a műértő, hanem még a polgári termék társaságához szokott szemet is sérti. Jászai M. asszonynak egy előnyös tulajdonságát szívesen elismerjük, s ez az, hogy szenvedélye van. De a művészet érdekében nem győzünk eléggé tiltakozni azon forma ellen, amelyben nála a szenvedély megjelenik. Testmozgásáról nem is szólunk, mely nehézkos, s minden báj nélküli, csak szavalási módját rójuk meg, mivel azt hisszük, hogy a jó tanács még segíthet rajta. A szenvedélyt ő azzal véli érzékíthetni, hogy elfojtott, monoton torokhangjait harsogó fölkiáltásokkal vegyíti. Művészi nyugalomról, a hanggal való gazdálkodás és számításról szó sincsen. Így történt aztán, hogy hangja az első felvonásokban még bírja ugyan, de vége felé úgy jár, mint egy kialvófélben levő vulkán, mely láva helyett csak füstöt és hamut hány. Ezúttal még egyre figyelmeztetjük. Midőn haragot és gyűlöletet kell mutatnia, ne lógassza le fejét mellére, mert ebben semmi méltóságos sincsen, s a mellett fejlesztésével és elfojtott hangjával még a harag lángoló kitörésének érzékítésétől is oly távol esik, mint az ő művészete a valódi művészettől.»

«Na, de tudjuk, kiből, mi beszél és én még nem vagyok bevégzett színésznő», — teszi hozzá szelíd megengedően.

A kritika nem kedvetleníti el.

Mindenből és mindig szívesen tanul. Egyformán keresi magában a művészt és az embert. Mert kincskereső, gyémántcsiszoló természet.

S míg ő egyre jobban megtalálja, Kassai mindinkább elveszti magát. Egyik kitárul, a másik fájdalmasan összehúzódik. S ez az ijedt és beteg összehúzódása Kassainak, «szinte nőies kedvessége», meg nem szünő mókái, ahogy tovapitykézi magától az embereket, különcködései, — nemcsak mindennapi figurájának adnak valami furcsa, elcsudálkoztató, külön ízt, hanem játékának is valami tragikomikus árnyalatot, ami kritikusaknak is feltűnt.

Különben ő maga kedves tréfával csúfolja játékának elkomolyító hajlamát *Hullámok* c. kis könyvében: «Tihanyi és Ujházi Gonosz Pistái inkább Pisták voltak, mint gonoszak. — Én e szerepben inkább Gonosz voltam, mintsem pista.»

De több néha a komolynál, mikor legtréfásabb alakjaiba is belevegyül valami «morbid» vonás: A derű, melyet váratlan kicsal, ép oly váratlanul ráfagy az ínyre s hideg szalad végig a kacagásra görbített hátakon.

Kínos és bravuros. De különös fajtája a kedélyesnek.

S éppen ezek voltak — hír szerint — a legbrilliansabb szerepei. Ezek a kettős profilok. A rezgő fény mögött a mozdulatlan és nyugtot nem hagyó, fenyegető árny. Az élet öröme mögött ott táncoló

halálsziluett. Kassai játékanak: külön és elengedhetetlen ajándéka.

Bohóc, ki mementot mutat a publikum felé.

Bosszú ez, hogy kacagnak, — vagy csak saját belső iszonyata, mitől nem bir szabadulni?

Riadt és csalódott ember lelkének vetülete.

Aki mindenről lemond eleve, hogyha más formában kapja, mint várta. A valóság formája pedig mindig más. S Kassai az illuziókat sem nem meri, sem nem tudja vállalni. Túlságosan tudatos hozzá és büszke.

Elébe szalad, amitől fél. Felidézéssel tompítja az elkerülhetetlen rémet. Ezt teszi a «komisz halál»-al, a «komisz nullá»-val, melytől egy életen át retteg. Ezért könyvének nagyobb részét ennek szenteli, valósággal provokálja. S külön fejezet az öngyilkosság.

Hasonlóan a szerelemben: — siet szakítani, vagy eleve lemond. Kitér.

S a művészetében! Ismét itt a motívum: korai visszavonulás, a nevetségestől, később talán már a dekadentstől való félelmében.

Vonzás és taszítás kinyai.

De művészeti félelmét különösen komplikálja: hivatása.

Iszonyata, hogy nevethetnének. Holott kenyere és művészeti ambíciója éppen a neveltetés; sőt öröme is, «megnyugtatása, hogy derült órákat szerzett — egy szegény halálra kárhoztatott ember-tömegnek». Tehát mégsem bosszú?

(Mindnyájan kapucinerek vagyunk: Se fehér, se fekete.)

De a nevetéssel szemben: hol a határ az akart és az önkénytelen között? Gyötri az elnémíthatatlan kérdés. Itt az innen és a túl hajszálon mozog. A plus: már: minus. A plus: a halál. S szubjektív sebbel távozik a színpadról, — írja Kárpáti Aurél Kassai nekrológjában, — hogyha kacagó orkán fogadja.

Törés van benne. A forma és tartalom törése. Eleve lemond magáról. Magas hang, cingár termet, huncutkás mosolyú madárfej, sajátságos groteszk, néha szinte «majomszerű» mozdulatok, — így írják le külsejét, — s hozzá egy heroikus lélek kétségbeesett vergődései. Mert Hamletet, Macbethet, Leart érezte magához közel, ezeket szerette volna játszani (örök tragédiája a kómikusnak), aki operettekben s bohózatokban utálkozott. Bár itt is a legfinomabb művészetet nyújtotta.

Hogy a drámai hős problémája s természeti adottsága erősen foglalkoztatta, ezt elárulja a *Hul-lámokban*:

«A nagy szerep is csak epizódok sorozata. Az epizódszínész tehát csak fizikai erőben gyöngébb; nem pedig tehetség tekintetében. Az epizódszínésznek mindenek fölött jól kell *tudni*, hogy kicsiben is lehető egészet adjon; a nagy szerepek ábrázolójának fizikailag van csak több *bírni* valója.»

Vígasztalás, önigazolás. Keresztül látni rajta.

Kassai legszívesebben csak átmenetnek érezte szokott szerepkörét; átmenetnek vidéki szerepléseit

is. Hiszen igazi feladata Shakespeare, meg Molière, a Nemzeti Színházban. Itt mélyíthette volna el idézett tragikómikai vénáját. De szerződttetése érthetetlen okoknál fogva késik. Ami természetesen csak fokozza hajlamát a fanyar bölcsekedéshez, ingerült kritizáláshoz. Vegyük hozzá gyomorbadát. — Felesége orvosságot, s kifogyhatatlan jótanácsokat küld. Ez sem javít a helyzetén.

Legyen boldog? De miből?

«Sokat szenvedsz? Hiszem. Sokat vétkeztél? Ezt nem hiszem. És ne hidd, hogy azok szenvednek, akik megérdemlik; a földön nincs igazság! És nagyon valószínű, hogy a mi sebeinkre *máshol* sem kötnek orvosságot, ha nem iparkodunk még itt a földön magunk meggyógyulni. Édes Vidorom, reméljük. Látod, én szeretlek, és remélek egy jobb jövőt azután a keserves jelen után. Légy vidám, sokkal hamarabb eltelik ez a keserves idő, ha nem búslakodunk...

Édes Vidorom, ne adj helyet annak a búbánnak, mert megbánod. Elrabolja idő előtt fiatalságodat... Ó, csak lehetnék melletted, majd megvigasztallak... Ó, én már egész kis filozófus vagyok.»

Közben megérett az Orczy-bomba.

«Orczy lemondott! *Orczy megy!!* — Nem tudom, ki jön a helyére.»

★

«Én megvagyok. Nem egészen jól, de meg lehetõsen.

Hogy mi bajom volt, nem tudom. Annyi bizonyos, hogy egészen jól most sem vagyok. De, Vidorom, ne érts félre, nem itthon-léted, hanem — na dehát! — Tudod, rövid idő alatt sok izgalom. Úgy hiszem, tán az zavart meg.»

«Folytonosan játszom! Holnap és holnapután ismét.

Április 2-án ismét, 3-án pedig hangverseny! A *Walesi bárdokat* és a *Fülemilét* szavalom. Nagyon kértek, hogy kettőt. *Szigetváriakból* Annát egy hétre adták ide! Most már nem szídhatok érte össze senkit, mert se igazgató, se rendező!»

Úgy látszik teljes a felfordulás.

«Ma a Paulay búcsúzóját én írtam alá először. Egyik se merte! Szigligeti most minden.

De a kosztümökkel baj lesz! Ma kértem Szigligetitől, Annára. Azt mondja, ő tíz napig nem tehet semmit, mert nem tudja, van-e pénz? Mondom, azt nem tudom, de azt igen, hogy a szerződéselem úgy szól, hogy kosztümöt a színház ad.»

Szigligeti megkérte, hogy csináltasson maga ruhát s a színház majd utólag kifizeti.

«Mit csináljak? Ruha kell s kész egy darabom sincs rá!

Belefutok a tanulásba! Hétkor kelek s ha próbám nincs, délig tanulok, délben megyek járni, mert az orvos mindig küld, délután megint hozzáfogok; még így is rövid az idő. Enni, meg aludni is csak kell. De az étvágyam megint rossz.»

«Láng csak akkor, az egyszer volt itt, mióta elmentél.

Mihály csak akkor az egyszer volt itt a pénzért.

Nagy Imre elvette Benzát.

Hát még mit írjak? Hogy szeretlek s a tiéd vagyok. Azt is tudod.»

«Ez a Goneril is a nyakamon van, 2-ikára!

Az ég legyen veled, édes férjem.»

Kassai — úgy látszik, — többször reklamálja most a megnyugtató vallomást. Vagy talán Jászai tartja szükségesebbnek a bizonykodást?

De azért sokszor türelmét veszti s a hang kezd éles és nagyon keserű lenni köztük.

«Édes Vidor!

Valóban nem tudom, mit írni utolsó leveledre, nagyon felingerelt!

Nem tudom, mit akarsz örökös dorgáló hangoddal!?

Addig egyengeted, csinálgatod, számíttgatod életed útját, hogy azon veszed magad észre, miszerint életednek vége; annélkül, hogy élveztél, örültél volna valamit! Miért, mert mindig a bajt, a hiányt keresed *mindenütt*! Azt pedig, míg emberrel lesz dolgod, találsz! Az élet elfoly, akár örültünk, akár sírtunk, csakhogy emígy ostobául cselekedtünk,

mert szenvedéseinkért jutalmat sehol sem remélhetünk.

— *Az ember életének kovácsa.*

Igyekezzünk azt, amihez hozzájutunk, hasznunkra, azaz örömünkre, boldogságunkra fordítani, ne verjük, tüzesítsük és ismét verjük a vasat, — addig, míg elfogy — azon hiedelemben, hogy tökéletességet érünk el! —

Te Vidor, szerencsétlen vagy, mert rossz uton jársz. Tökéletes boldogságot keresve: keserű egész életed!

Ami szemrehányásodat illeti, arra csak annyit, hogy csalódot: én nem dicsekedtem jó szívemmel és nem vagyok büszke rá!

Fenyegetésedet, — hogy *lépésre határozod* magad, — nem értem egészen s csak annyit jegyzek meg rá, hogy emlékeztetlek kolozsvári kínlódásomra, amikor szívem fele könnyé vált, amikor beteggé sírtam magam utánad. — És rögtön utána tesszem, hogy minden kopik.

Ajánlok egy kis elmélkedést az élet *célja* fellett!?

Az öt forintot nem küldhetem vissza, mert egy fityingem sincs és tán mégis te állasz legközelebb hozzám. Tehát tőled kölcsönözöm. A többivel megadom! Ámbár, ha nem küldöd, nem kértem volna. Így — köszönöm, míg visszaadhatom.»

Néhány hónap szünet. Azaz nincs levél. Alighanem együtt laktak Pesten, miután Kassai 1873—874-ben az István úti színházban játszott, Miklóssy-nál. Ez év utolsó hónapjában ismét Losoncon vendégszerepel, Solymossy Gyula színtársulatánál.

«Kérlek, édes Vidor, írd csak annyit, hogy kapad-é a kenyereket» (Graham) «és kell-e még? ha te nem akarsz nekem írni, úgy írsd meg legalább ezt valakivel! Látod, látod, igazam volt, mikor azt mondtam, «nem szeret engem az én kis uram!» Pár nap múlva vagy írok, vagy — — —

Budapest december 4.»

S két héttel később:

«Egyetlen, jó férjem!

1875-re szerződtetnek a Nemzeti Színházhoz, ezt mondta Szigligeti. 74-re sok, alaposnak látszó kifogásuk van.

Azért írtam ezt legelőbb, mert félek, ha talán érzelmeim leírásával kezdtem volna, nem olvastál volna el belőle semmit. De ennyit akartam, hogy megtudj. Hogy el légy rá készülve és hogy ne keserítsd magadat nagyon a vidéken.

Most már leteheted; ezt már akár el se olvasd; ez tudom, nem kedves neked.

Azt akarom mondani, hogy nagyon szeretlek, hogy bár csak itt volnál, bárcsak meglátogatnál! Én el akartam menni hozzád Losoncra, vendégszereplésem előtt, egy napra, de csak 22. után mehetnék,

Solymossy pedig ma mondja, hogy 21-én elmentek onnan. — — — Nem jönnél te egy napra, édes férjem? Az utiköltséget, akár felébe, akár egészben fizetem; hisz ugys rászántam már, — aztán valami fontos mondani valóm, *több mondani valóm van neked, édes Vidor.*

Kérlek, ha egyszer szerettél, arra kérlek, látogass meg!

1873 december 16.

Mari.»

Karácsonyra hívta. Elment?

A levél üres lapján Kassai írása:

A losonci temetőből

«Feld der Heimat, wo uns Friede
Nach des Lebens Stürmen winkt,
Wo nicht mehr im Augenglide
Manche Wehmutsträne blinkt;
Wunsch und Sehnsucht schweigt hier stille,
Die Begierden sind erschlafft, —
Und in ungetrübter Stille
Schlummert jede Leidenschaft.»

Erota az Aesopus-ban, 1873

ELMERÜLÉS

1874—1878

Országos Széchényi Könyvtár

1874

Háromszor bukik fel a vízbefúló, mielőtt végleg alámerülne. Ismét évszámot cserélünk.

A levelek január 2-től február 10-ig, Rozsnyóra vannak címezve. Az ingerültség és gyöngédség váltakozása, a keserűség és panasz, a nyugtatás és bölcselkedés: a régi. De még most is Jászai az, aki leveleket és szerelmet sürget. «Nem írnál egy pár sort? Mondd csak, valami különös okod van rá, hogy ne írj? Talán így akarsz elidegeníteni bennünket egymástól? Részemről ez nehéz lenne! De én nem hiszem ezt valóban s csak elfoglaltatásodnak és hideg modorodnak tulajdonítom, hogy ennyire elhanyagolsz! Maradjunk mi már meg egymásnak, édes Vidorom, az élet rövid és mire egy másik nőt keresnél magadnak, akkorra vége lenne. Én szeretlek, igazán úgy, ahogy senki sem lenne képes téged szeretni és becsülni, nem mert nem érdemled, hanem mert nem vagy a mai kor, azaz a külsőségek embere.

Ez visszás ugyan, hogy te ott, én itt, de nem tart már soká, és jövőre többször, sokkal többször fogunk találkozni. Én most alig gondolok, kötelességemet kivéve egyébre, minthogy miként találkozhatnánk minél előbb. Te, úgy látszik, nem igen gon-

dolsz erre! Vidorom, ez nem szemrehányás, csak kérlek írj valamit! Jársz-e korcsolyázni? Én már harmadszor voltam a jégen. Pompásan megy már egyedül, és azt mondják, nagyon szépen megyek. Szeretném, ha látnál! Nem győzők neked köszönetet mondani a korcsolyáért. És aztán milyen jót tesz a levegő!»

«A jeget kivéve sehová se járok. Az új darabokban erősen használnak; van dolgom elég. Tizedikén szavaltam Vörösmarty *Merengő*-jét, meg Rákosi *Aesopjából* a két mesét. Mit szólna hozzá? Holnap *Csók*-ot adjuk. Az írói és művészi kör estélyén voltam Nitzkyékkel; nagyon lehangolt voltam.»

«*Tudós* nőkben, Marist, a szolgálót fogom játszani, azt saját kívánságomra.»

«De, adieu, ma játszom *Élet álomban* és az írás fáraszt.»

A *Csók* próbáján találkozott Udvarhelyivel, kitől megtudta, hogy «Solymossy bukófélben, a társulat nem fog megállhatni.»

«Kedves fiam, amint nem fizet, csak jöjj haza. Egy kis enni való és jó ágy, van itt; és hiszem, hogy teljesen meg fogjuk egymást érteni. Egy évig bizony még kínlódnunk, majd elmégysz egy-egy hónapra vendégszerepelni, hogy a világ száját beköcskösítsük, s az év lefolyása után, új, rendes és csendes, sőt reményben boldog időket élhetünk, szeretjük egymást és tanulunk; eszméinket közölni fogjuk

egymással, olvasunk sok jeles könyvet, gondolkodásunk megtisztul minden kicsinyességtől, lassanként bölcsek leszünk és nyugodtan, legalább sokkal nyugodtabban, mint más ember, nézünk feloszlásunk felé.»

Meghatotta Kassait ez a kissé szenvedő, majdnem groteszkig fokozott bölcsesség? Szinte szárnnyakat kap, úgy repül a feloszlás felé.

«De addig igyekezzünk szépen élni. Vidorom, az én nézeteim sok tekintetben változtak. Alapot szereztem, amelyre életelveimet építem, és ámbár még most is sokat szenvedek, sokszor feljajdulok az emberiség nyomorúsága fölött, de már mind nyugodtabb és fájdalomtalanabb panaszkodásom, nem kapkodok annyi felé a boldogságért. Hisz a «*Merengő*»-t szavaltam, amelyben azt hirdettem az embereknek:

«Kinek virág kell, nem hord rózsaberket,
A látni vágyó napba nem tekint!
Kéjt vesz, ki sok kéjt szórakozva kerget,
Csak a szerénynek nem hoz vágya kint.»

Ez életbölcsészetem alapköve és én sokkal nyugodtabb vagyok, mint azelőtt.

Jer, Vidorom, jer hozzám, nemsokára megnyugszunk és megelégszünk avval, amit az élet ad.»

Eszményien okos, de szeret-e még?

S aki mindenben oly szerencsés, lehet-e más, mint szerény és elégedett?

Nehezebb Kassainak.

«Nem értem, miféle szerződésről kérdezősködöl?» — feleli neki Jászai. — «Hogy én aláírtam egy évre, azt tudod már. Hogy Szigligeti egy év múlva a te szerződésedet megigérte, ezt is mondtam. Nem tudom, miről kérdezesz?...»

«Nem csak te szenvedsz a földön, — amint hiszed, — abból minden gondolkodó embernek kijutott a maga része, de te gyáva vagy a bajokkal szemben. Csak azt érzed, hogy tehetséged jobb sorsot érdemelne, és mivel az emberek azt helyedbe nem viszik, kétségbeesel.»

Itt is szerződése birtokában bölcs, Kassai nyugtalanságaival szemben.

«Most sokat játszom, három nap egymásután, tegnapelőtt azaz, hogy szerdán *Csók*-ban, pénteken ismét *Csók*-ban, ma szombaton Budán *Stúdt*, holnap vasárnap *Két pisztoly*. De szakítani fogok időt, hogy hozzád mehessek, ha törik, ha szakad! Írj valamit állapotodról, édes fiam, meg hogy meddig maradtok ott és ha mentek, hová?»

Semmi válasz. Csaknem két hét telt el az utolsó levél óta.

«Édes Vidor!

Megfoghatatlan hallgatásodat, ha velem szemben fogod is indokolhatni, de hogy e szekatúrát édes anyáddal szemben is gyakorlod, az megbocsáthatatlan durvaság!

Ne felejtse el, hogy anyádnak, legalább a világ eddigi fogalmai szerint, — gyöngédséggel tartozol. Rödd le azt és írd neki.

Itt küldöm írását. Ez már a második, amelyben utánad tudakozódik.

Ami engem illet, én nem alkalmatlankodom neked többé kérelmemmel. Amidőn a legmelegebb, legszeretetteljesebb leveleimet válasz nélkül hagytad, hogy várhatnék most meghallgatást, midőn már csak fagyos szívvel és kiszáradt lélekkel írhatok. A szenvedély lángja, amely eddig vezetett, már kialudt; ötévi befolyásod alatt hasonló lettem — hozzád.

Gyönyörködhetnél benne!!!

Budapest, február 4.

Mari.»

A Nemzeti Színházról már nincs szó.

«Paulay, igen valószínű, hogy Kolozsvárra megy, — a napokban fogja aláírni a szerződést, — és ezen esetben téged akar felhívni: komikusnak.

Kérdezősködött utánad; valószínűleg írni fog neked pár nap múlva. Azért írtam ezt meg, hogy ha szükség lesz rá, hamar kész légy a felelettel. Mondtam, hogy Kolozsvárra szívesen mégysz.

Pest, febr. 10.

Mari.»

S ugyanezekben a napokban (február 13) Mihali Miminek hogy ír?

Csak néhány sort idézek a nyolcoldalas levélből, hogy kitessék, mennyire kitárult előtte a világ s milyen boldogan öleli magához.

«Kedves Galambom!

Tóth Kálmánnak szerelmet vallottam a Kegyed nevében...

.... A művészből pompás volt, nagyszerűen mulattam, de ami a fénypontja volt élvezetemnek, az az, hogy Rossival, a nagy művésszel egy jó fél óráig beszéltem!

Karon fogott és sétáltunk, sok szépet mondott, szeretett, tetszettem neki. Azt mondta, sokak előtt, hogy ő a világért sem játszatná velem az éltes hösnőket, mert arcom és rokonszenves alakom a drámai szerepekre való még most; ezt sokak előtt komolyan mondta! Lássa, igaza volt Kovács Gyulának is, mikor azt mondta, hogy Melindát nagyon jól játsztam és kikacagták!

Jaj, lelkem, ez ám a művész! Hálát adok sorsomnak, hogy ezt megértem, mert, csak most láttam színészt; ez nem is ember, ez még Istennek is nagy. Van neki hét érdemjele, de ha a csillagokat lehoznák a mellére, még azzal sem lenne méltóan megjutalmazva!...

Mikor Hamletet játszta, a közönség meg volt bódulva; olyan tapsot soha sem hallottam és nem is fogok!

Na, egy szóval, oda vagyok, boldog vagyok! Azt mondta nekem, hogy szeretné, ha eljátszanám vele Opheliát!

Ez a boldogság! Ilyen művészt látni!!...»

S de jó, de jó, így lelkendezni s kedvére kitúlozhatni magát!

A levél végén:

«Kassai valószínű, hogy Kolozsvárra megy a tavasszal...»

Szegény Vidor! Mehet is, Tomiba.

A pesti szerződés elmaradása pedig, mintha minden szálát elszakított volna köztük

«Miként szentségétől megfosztatott oltár,
Mint kirablott templom, szívem olyan lett már,
Elhangzott az ének,
Benne kísértet jár.»

(Hullámok)

A következő levelet két hónap múlva, április 7-ről kapjuk. S ezután már csak nagy időközökben, ugrásszerűen, átmenet nélkül. Így egyik meglepetés a másik után ér. Nem lehet eléggé felkészülni rá.

«(Micsoda levél ez?!!!)» — jegyzi meg Kassai a levél borítékjára, amely Abonyba van címezve.

Valóban, micsoda levél!

«Édes Vidor,

te azt mondtad, hogy én adjak neked bizonyítványt hitványságomról s arról, hogy én adtam okot elválásunkra.

Én azon hitben, hogy így boldogúlni fogsz, meg akartam azt neked küldeni, de egy ember azt mondja, hogy én azzal az elválást éppen nem fo-

gom megkönnyíteni s ha ki nem térsz vallásodból, csak oly nehezen megy, mintha bármi más okot adsz.

De én tudom, hogy neked egy ily bizonyítvány mi célra kell! Hogy leendő feleséged előtt téged igazoljon. Én kész vagyok előttetek, előtted és menyasszonyod előtt ily vallomásra, Vidor, sőt hívatsz tanukat is, ha úgy akarod.

Vagy pedig: miután én Rozsnyóról Prétori Fanni k. a. és édesanyja által felkértem, hogy nyilatkoznám, fogok-e válni akarni? ezen és még más, több kérdéseikre, ha úgy kívánod, vagy nem ellenzed, fogok nekik levélben is válaszolni, hogy mindenkorra meg legyetek nyugtatva. A tudtod nélkül nem akartam velük összeköttetésbe ereszke-
dni, de ha te meg nem tiltod, megírom nekik, hogy egyedül én vagyok a hibás; én nem vagyok jó asszony és feleség, és hogy te a legbecsületesebb ember vagy a földön. Én nem akarok útjában állni boldogságodnak, Vidor, folytonosan félek, hogy ezt a kis leányt, és magadat is miattam kínozzod, félek, hogy elszalasztod, és mikor találsz megint egy olyan jó, szelid, erényes kis leányt, aki úgy szeressen is!? Miért nem is írsz neki? Ő írt neked, szegényke, Kolozsvárra, te nem kaphattad meg.

Hogy fájhatott neki hallgatásod!»

Ez a legnagyobb gondja.

Micsoda érzelmi zűrzavar.

Páratlan szívjóság és aggodalmak; csak a hang egy kissé hamis.

Siet a bizonyítványt kiadni. Ép oly serény, mint a «menyasszony», kinek nagy sietségét siet közölni Vidorral. Mert hátha nem is tudja ezt a hangyajárást, hátha neki nem is olyan sürgős. Nem is tetszik talán, a szemérmesnek, kit olyan jól ismer.

Az volna jó.

De ha tetszik, — ha képes rá, — akkor, — adta ő már bizonyosságát annak, hogy «alázatosszívű szerelmese» Vidornak és «engedelmes asszony-ideál», — most is az lesz.

Nem áll útjában. S hogy aggódik érte, — még elveszthetné ezt a szelíd és erényes kis leányt.

Ejnye, ejnye, mikor kap megint ilyet? S a levél elveszte (!), — hogy fájhatott.

Gúny ez? Nem.

Protekció.

Objektív. Agyondicséri édes mézzel, hogy kedvét szegje.

Fájdalmas kerítő.

Bogoz? Dehogy. Szétvág.

Nagyszerű színészi teljesítmény.

Csak nyers talán még egy kissé a munka. Elárulja itt-ott motívumait.

Vagy nem is akarja őket tagadni? Szembe néz a bajjal és lenézi kis, alattomos praktikákkal dolgozó vetélytársát? S lenézi Vidort — az összehasonlításban?

Lehet.

Meg van bántva.

De akárhogy is, — ez kítűnő főpróba. Majd ha

sor kerül rá egyszer a színpadon, már tökéletes lesz az alakítás, intellektuálisan leszűrt eredménnyel.

Az élet táplálja a művészetet, de áldozatokat kíván.

«Azt mondta egyszer rólam, még a Népszínház-nál K. Borcsa, hogy: «Kutyából nem lesz szalonna». Úgy látszik, igaz, — ámbár én azóta nem szenvedhetem.»

Következik a hadjárat részletes kidolgozása:

«De látod, az úgy van, — végre is véget kell szakítanom ennek a dolognak. Elég rég kínlódsz már mellettem, — ma már öt éve! Én megcsaltalak téged Vidor, csodálatos, pedig mindig szerettelek! Nem bírom tovább elviselni, nem bírok tovább becsületet, jó szemeidbe nézni, nem nézhetem tovább, hogy egy ember kacaghasson téged!

Vidor, én most egészen beteg vagyok; az éjjel azt hittem, megőrülök, és mégis csak azt látom, hogy ezt meg kell tennem. Pedig, ha arra gondolok, hogy ezután gondolni is undorral fogsz rám, eddig nem ismert kínokat állok ki. De ez kötelességem, én nem tudok tovább hallgatni, főleg most, mikor arról van szó, hogy a velem való kötésnek föláldozd boldog családeletedet, amelyet remélsz, s amelyre oly érdemes vagy! Igen, Vidor, én nyomorúlt vagyok, én adhatnék neked bizonyítványokat, de ezek a levelek nemcsak az enyémek; annak az embernek a nevét nem merem a nyilvánosságnak átadni, szűksége van becsületére és nincs is jogom rá. De hiszen te híheted. Bár igaz ne volna!»

Dermesztő valóság.

Ha más mondja, még van remény, — az emberek olyan rosszak, hál Istennek, — de a bűnös maga vall. Nem lehet visszatartani.

A szíve megszakad érte, s mégis, — a kötelesség hív.

Ördögi becsület. Még a nevetségest is meglobogtatja előtte.

„Szilaj pók áldoz a búja szerelemnek,
Ő, miként nevetnek.”

(Hulldmok)

Bosszú ez? Vagy szabadulásvágy? Hogy minden utat így elvág?

Legyen vége már?

Göggel bontja az amúgy is bontottat ?

Vagy megint nyilazva menekülés a harci dicsőségért?

Szerelmesek — öntudatlanul és biztosan járnak, mint a holdkórosok. S építenek, mikor rombolni látszanak.

Elereszti. De kegyetlen nagylelkűségét szenvedélyes szívhangokkal vegyíti.

Mi ez?

Megdicsőülési vágy? Önmaga szentté avatása? Hogy így áldoz? Minden szerelemnek megrajzolható a keresztmetszete. Ezeken a vonalakon belül mozog az egész csillagzat, reagálnak az idegek. Ki léphetne ki magából?

Nem értjük ezt a levelet, de talán egy másik szerelemben fogant írását, ha segítségül hívjuk —.

Az ismétlés: törvény.

«Hogy sajnálom én azt a fiút, a miatt a félszeg helyzet miatt, amibe miattam és rendkívüli becsületessége miatt vergődik, — kedvem volna egyet-mást elmesélni, — és ez úgy is lesz, — az ő megkönnyebbülésére.»

Milyen jó. De nem kell túlságosan komolyan venni ezt a cukrot kínálgató gyermeket. Ez csak az eszményien elképzelt jó; a gyakorlatban az oda-nyújtás elszánt mozdulatában már benne van a vilamos visszarántás lehetősége, — végveszélyben. Ez az a feszültség, melyet rögtöni megoldás követ.

S egy másik motívum is motoz a szívében:

«Úgy kellett volna mindennek maradni... de még most sincs nagyon későn, még most is gondolhat sajnálattal rám...»

A szép emlék ápolása tehát. A szokott szentimentális reménykedés. Nem hisz a halálban; de reméli a halálon túli életet. Ez sem őszinte.

Hogy szoborrá falaztassa magát, s az emlékezés híg tejével táplálja tovább, — futó szerelmét. Új Kőmíves Kelemenné? Sok az áldozat. Túl szép.

A levél folytatása s a következő levél különben is rácáfol. Mert lehet, hogy az ész ítél, az érzékek pihennek, illetve másfelé kalandoznak, az idegek lázadnak, — s a szív mégis visszaköveteli a nagylelkűen és büszke daczból odakínált szabadsá-

got. Egyelőre még fájtatja férje szívét. Mint vádló lép fel, lelkiismeretére appellál, s orvul idézi fejére a lélekgyilkosságot.

«És nekem csak egy mentségem van: hidegség, melyet szeretethiánynak hittem. Az én mentségem csak ennyi, Vidor. Hisz sokkal jobban ismerlek, hogy sem bocsánatodért hoztam volna ezt föl. Mit is csinálhatnál még te velem? Hisz arra sem vagyok érdemes, hogy megölj és magadnak bajt csinálj! A te szívedtől tehát megmérhetetlen messzeségre dobtam ki magamat, édes, édes, jó Vidor! Most még csak azt mondom, hogy élj boldogúl! Oly boldogúl, Vidor, aminő szegény, szerencsétlen, nyomorúlt volt Marid soha, soha nem lesz.

Már pár napja írom ezt a levelet, Vidor, de nem bírtam egyszerre befejezni. Most végre elküldöm. Hiszem és kívánom, — hogy neked nem okoz olyan fájdalmat, mint nekem megírása és elküldése!

Sőt, azt hiszem, hogy egy tehertől mentelek föl vele. Sokáig évdőtél, gyanakodtál, végre láss világosan. Igazad volt, én egy silány, nyomorúlt teremtes vagyok. Az igaz, hogy te nagyon is korán kezdtél gyanakodni és gyanakodtál folytonosan és sokáig, mikor még nem volt rá okod. De múltam feljogosított rá. Emlékezem, hogy nagyon komolyan kértél többször azelőtt, hogy ha nem foglak szeretni, mondjam meg neked. Én nem szüntem meg téged szeretni, Vidor, mégis megcsaltalak! Ez borzasztó elvetemültség, én tudom, érzem nyomo-

rultságomat teljesen; és meghalni mégis gyáva vagyok, félek tőle.

De azt sem bírom elviselni, hogy te ezt ne tudd. Te oly becsületes vagy, Vidor, hogy nem hagyhatom tudtodon kívül ezt a szennyet neveden, pedig mikor bevallom, semmivé teszem vele életemet! Vidor, édes, jó Vidor, ezt ródd fel agyadban javamra, mikor minden, de minden ellenem fog szólni.

Vidor, légy boldog, ez egyetlen vágyam még az életben, hogy téged boldogtalannak ne tudjalak.

Isten veled, édes, ki jó férjem voltál.

(Ápr. 7. 874.)

Mari»

«Gondolj reám egyszer-másszor,
Majd, ha lelked kéjben táncol —
Szilaj mámorok között,
S lelked tisztult világánál
Halvány arcom meg-megtalál,
Te édes elköltözött.»

(Hullámok).

Négy hét múlva, Kolozsvárra:

«Édes, drága, jó Vidor!

Kérlek bocsáss meg, hogyha levelem bánt, de nem bírom tovább. Annyit legalább meg kell írnom, hogy nincs óra, amelyben rád ne gondolna szerencsétlen Marid és hogy szeretlek, nagyon, igen nagyon.

Jászai Mari 1874-ben

De érzem, tudom, hogy bűnhődnöm kell. Itt van, amit oly sokszor jóstál, a szenvedés keserű pohara.

Ó, hogy szeretném azt mondani: Vidor! Szelíd, jó feleséged leszek, bocsáss meg! — — — — —

De ez úgy-e képtelenség? — — — — —

Kérlek, ha leveleim nagyon terhedre lennének, tiltsd meg, hogy írjak. Amíg, hiszem, hogy szabad, addig nem bírok a szívemnek ellenállni! De hát ha nem lehet azt az öt évet kitörölni az emlékezetemből, a lélekből, a vérből, az életből!!

Vidor, napról-napra pusztulok. Megfagyok nélküled nemsokára. És mindennek magam vagyok okozója! — — — — —

De meghalni nálad akarok. Ha majd egészen közel lesz, akkor se Isten, se ember nem fog tőled távoltarthatni, akkor fölkereslek. Te nézz rám legutoljára, édes, drága Mindenem. Hozzád vágyik a lelkem, mely felébredése óta tiéd és az is marad.

(Máj. 3. 874.)

Isten veled!

Mari.»

Mihalisi Miminél is folyton Kassai felől érdeklődik.

«...Igen kérem, Kegyedet, ha valami különös fog hallani Kassairól, de anélkül is, — írjon nekem róla. Igen lekötelez vele. Ha találkozik vele, mondja meg neki, ölelem szívemből...»

(Május 4.)

«Mit tud, kérem, a kis uramról? Nem beszél vele soha? Ugyan, kérem, írjon nekem róla valamit. Ha találkozik vele, mondja meg neki, hogy ölelem, csókolom, folytonosan rá gondolok, hogy nagyon szeretem! Aztán írja meg nekem, hogy van, mit csinál mindig, szeret-e még engem?»

(Június 1.)

Egy hadsereg erejét felméri a visszavonulás módja; ugyanez áll a szerelemre is. Jászainak Kaszaihoz írott levele óta újabb öt hónap telt el.

«Édes Vidor!

Szomorúan merengek el a multunkon és aggodva nézek jövőnk elé.

A szeretet, tisztelet, hála és megszokás, mely hozzád köti lelkemet, mindig vonzóbbnak, szebbnek láttatja frigyünket, ha távol vagyunk egymástól, mint mikor együtt vagyunk és közlelről érzem hidegségedet, mely engem megfagyaszt. Erre, — tudom, — azt mondod, — és tán igazad is van, — hogy eleget égtem már, tegyek eleget kötelességemnek és viseljem sorsomat.

De milyen jövő, milyen élet lesz az a valóságban, Vidor?

Ha addig, míg lelkem kezeden volt, idomított volna, ha lett volna erőd és gyöngédséged hozzá, ha addig, míg valóban nem volt más gondolatom, mint te és szerepeim, nem tudtunk boldogulni — — —

Milyen együttétet remélhetünk most, mikor én egy öntudatos, ellened elkövetett szentségtörést vinnék egyesülésünkbe?

Te nem tudtál megbocsátani, elfeledni, velem nem éreztetni oly bűnt, melyet nem ellened követtem el és amelyet majdnem öntudatlanul vétettem s inkább szerencsétlen voltam, mint bűnös; folytonosan hideg és szemrehányó hangon beszéltél hozzám, mindig csak megaláznom kellett magamat, végre aztán közönyöd elviselhetetlen volt!

Jött egy ember, aki előtt emberszámot tettem, aki úgy beszélt velem, hogy soha nem kellett éreznem, hogy kevesebb vagyok, mint más nők; lelkesen és tisztelettel beszélt hozzám és meghódított. De most nem is azt akarom elmondani. Ámbár ez ne fájjon neked, édes Vidor, hisz téged is hány kedves, szelíd, szép leányka meghódított, kik mind igen nagyon különböztek tőlem.

Most utolsó találkozásunkról akarnék egyet-mást mondani.

Ó, édes Vidor, az a hang, melyen akkor beszélünk, nem ígér boldog együttétet.

Azt mondtad, hogy valóban kezded belátni, hogy nem vagy a boldog házaselethez kellő tulajdonokkal felruházva, hogy: úgy, minden két hétben egyszer találkozni asszonnyal, volna ideád.

És ez kielégítőnek tetszik neked, Vidor?

Valóban, elgondolva ezeket, kezdem magam kevésbé kárhoztatni viszonyunk felbomlásáért,

mert oly ellentétek vagyunk, kik soha nem érthetik egymást.

Az én szellememet a te közönyöd soha ki nem elégítheti.

Én el tudok lenni anélkül, Vidor, amiért meg neked, csakis Asszony kell. Ez a mi szerencsétlenségünk, édes Vidor, aminek egyikünk sem oka.

Gondolkozz, édes, egy kevésbé és közöld velem gondolataidat, kérlek.

...menj fel, Vidor, többször Bodorékhoz, hiszen nagyon jól találod ott magadat.

És most az Isten áldjon meg, légy vidám, élj kellemesen: A világ senki kedvéért meg nem változik.

Isten veled

Aug. 24. (1874.)

Mari.

Sándor-utca 10, ajtósz. 10.▶

Különös érzelmi híd ez a levél, mely átvezet a múltból a jelenbe.

Két város atmoszféráját őrzi egyszerre. A híd elején még a szerelem gyengéd lehellete érzik, csupa hálával és melegséggel, — bár szemrehányással teli, — a vége már egyre sötétebb panaszba fordul s felvillantja az eljövendő ellenszenv hideg fényeit. Meg lehet belőle érteni azt az átalakulást, melyen Jászai érzelmileg keresztülment, s melynek végső benyomását tartja meg aztán emlékezetében.

Magdolna az Iskárióth-ban, 1876

Ismét új év, új meglepetés.

•Vidorom, egy rég óhajtott vágyam teljesülhetne most, ha az a tiéd is volna egyszersmind. Ó, előre is nagyon kérlek, ne tagadd meg, hisz nem az én hibám, — azaz nem mostani, — hogy ily későn van kilátás teljesüléséhez.

Édes uracskám, én nagyon, nagyon vágylak látni, oly régi már ez a vágyam, de nem reméltem, hogy kivihető lesz. És most egyszerre itt az alkalom. Van tíz napi szabad időm és pár forintom; nagyon szeretnék látni! Megtehetnéd és megtennéd, hogy Nagyváradig elém jöjj?!

Megteszed, édes Vidorom? Lelkem, busám, édes, egyetlen boldogságom, tedd meg, gyere Nagyváradig, hogy lássuk végre valahára egymást, hisz így szörnyű az élet! Hadd kérjek tőled bocsánatot utolsó bűnömért, azért a levélért, amit eljövetelem után írtam. De valóban, Vidorom, az a nyilatkozatod, ami akkori levelemnek oka volt, engem soká kisértett és sok fájdalmat okozott; de megérdemeltem, büntetésem volt. Én nem akarok frázisokat mondani, nagyon is komolyan kérlek, jöjj pár napra Nagyváradra, hadd lássalak, hadd beszéljek veled végre.

Hadd mondjam el, hogy mit érzek irántad, hogy mennyire szeretlek és hogy egyetlen vágyam neked tetszeni és senki másnak, neked kedvedre tehetni és bocsánatodat és majd idővel becsülésedet megérdemelni.

Vidorom, édes, egyetlen szívem, megteheted-e, hogy eljőjj, 18-ától e hónap 28-áig, pár napra, hogy láss, hogy lássuk egymást, hogy megöleljük egymást, mi akik egymáséi vagyunk és remélem, hogy egymáséi is maradunk, mert én nem akarok, nem is tudnék másé lenni, Vidorom, mint a tiéd, nekem csak te kellesz és más senki, senki, csak az én édes, drága szívem, Busám.

Isten veled, kérek gyors választ, ha jössz, ha jöhetsz, ha akarsz jönni feleségedhez.

17. II. 875.

Mari.»

A következő levél raffinált, új műfaj. Játék a formával. De csak regényírónak játék. Jászainak véres valóság.

A levelet barátnőjének írja, — a megszólítás szerint; de írás közben az igazi címzetthez fordul s így folytatja. Szemérmesebb és elhitetőbb (látszólag ravasz) forma. Olyan, mint a másodkézből kapott dicséret. Naív gyönyörűség! Nagyobb örömmel lehet beugrani.

«Vidor, kérlek, olvasd el Te.

Édes Klárám!

Köszönöm jószágodat, köszönöm részvétedet sorsom iránt; azonban, úgy hiszem, már én csak művészi életre születtem és hiába ábrándozom

Magdolna az Iskárióth-ban, 1876

Országos Széchényi Könyvtár

azon, hogy *egy* embert boldogítsak. Isten tudja hát, mire való vagyok? Művészetemmel *én* nem vagyok megelégedve, nőiességgemmel pedig férjem nincs megelégedve. Ez az én életem; örökös vágyakozás, mely miatt nyugtom soha nincs! —

Hiszen, ha olyan volnék, mint sokan hiszik! — Be könnyű volna, ha egy csomó udvarló — talán szerető? — kielégítene! De azt hiszem, hogy annál mégis jobb vagyok; vagy követelőbb, vagy gyöngébb, félénkebb; nem tudom, melyik érzék, vagy érzelem nem engedi, hogy köznapi örömekkel beérjem, de annyi bizonyos, hogy boldogtalan vagyok így.

Nem írhattam előbb leveledre, mint most. Mulattam, báloztam, egymásután végigtáncoltam két bált, estétől reggelig, hogy no; arra az örömhírré, hogy férjemnek nem kellek! Nem lett semmi bajom! Azt hittem, leszek legalább is olyan beteg, hogy Vidor meg fog látogatni. Kialudtam magam és semmi bajom nem lett, csak hogy most még jobban utálok és kerülöm az embereket, mint a farsang alatt, amikor nem voltam képes egy bálba is menni.

Hogy meg lehet únni az embereket! Csak most tudom.

Talán azért haragszom úgy rájuk, mert Vidoromtól választottak el. Igen, az emberek az okai árvaságomnak, mert a világba léptemkor úgy körülhízelegtek, úgy körülmosolyogtak, hogy azt hittem, ez az élet, ez a boldogság és jobban kerestem és többre becsültem társaságukat, mint csendes, gon-

dolgozó komolyabb férjemét, aki néha óvakodnom tanácsolt ettől a sok vadásztól, ami engem mindig elkedvetlenített az ő társaságában. Így történt, hogy én mindenkinek mosolyogtam, csak férjemnek nem, mindenkinek kedves voltam, csak Vidorom társaságában nem. Ki ne únta volna meg ezt az életet? Ámbár Vidor is cselekedhetett volna eszesebben, most már annak is tudnám a módját! Csak késő ne volna!

Mert látod, nagyon szeretem őt! Hiszen csak nem is érdek vonz hozzá! Az ördög vigyen el, ha az. De mi érdekem is volna, hogy utána járjak, ha nem szeretem? Hogy férjem legyen? Hiszen, ha férj kellene, hát kapnék olyat, amelyet akarok. Életemre mondom, a többi között egy olyan házassági ajánlatot tett nekem nem rég egy szép, fiatal férfi, amit szeretnék neked adni, édes Klárám, és hiszem, meg lennél elégedve vele.

A válási ügyet egészen ő igazította volna: és oly szerelmes, — hideg, gúnyos modoromba, hogy szököm előle.

Amit Hóri úr beszél, az ostobaság. Nem is láttam Herman Ottót, mióta férjem nincs itt és ha láttam volna is? De nem láttam.

Átolvasva a levelet, úgy találom, hogy inkább neked írtam azt, édes Vidorom és megemlékezve figyelmeztetésedre, hogy «az ember gondolja meg, kinek küldi levelét, mert nem mindenki érzi velünk vágyódásunkat, fájdalmainkat», — elhatároztam, hogy a levelet neked küldöm.

Racine Phaedra-ja, 1876

Országos Széchényi Könyvtár

Olvasd el, úgy, amint én írtam. Isten veled, édes, édes, kedves Vidorom. Gondolj rám jóindulattal, aki terád csak szeretettel tud gondolni.

4. III.

Mari.»

«Szavad már nem hiszem; ne burkold hiába
Kiszenvedett hitem fehér fátyolába,
Ott szívem vére foly.»

(Hullámok).

(A levél folytatása.)

«Aztán kérlek, édes Vidorom, írd nekem néhány szót azokkal az ismerős vonásokkal, melyek nekem oly kedvesek! Most már tudom, hogy azt a képet csakugyan te küldted. Mindjárt tudtam, tudtam, hogy más nem ismer, nem szeret engem úgy, hogy ilyen képet küldjön. Ó, milyen drága, milyen szent kis emlék ez nekem, az az «üdvözet!»

Megengeded-é, hogy többször írjak? Megengeded-é, hogy körülményesen írjak mindenről, ami történik? Az új belügyminiszter a mi ügyünk élére is új embert nevez ki, akinél — történjék köztünk bármi — mindent el fogok követni a te érdekedben.

Szigligeti egy ostoba, vén jezsuita és azonkívül még szörnyű hazug, pimasz, akinek a szavára úgy nem lehet adni és számítani, mint egy tolvajéra, aki ki akarja magát hazudni a bírák kezéből. Jövő évre sem javított semmit a fizetésemen.

Kérlek, írd meg mennyi időre szól szerződésed ott? Ha adósságom nem volna, úgy alá nem

írtam volna a jövő évi szerződést semennyiért. De amin segíteni nem lehet, abba jobb belenyugodni. Ami jön, jön és én a legrosszabbra éppen úgy el vagyok készülve, valamint a legjobbat remélni meg nem szűnöm, melyet tőled várok, édes Vidorom, édes, egyetlen, jó Vidorom.

Olvasd el Castelar E. Olaszországról írt művét. Én éledek mellette.

Mari.»

Tehát Kassai képet küldött. Névtelenül. Mert az egész világot megküldené neki, csak a nevét nem adja hozzá.

Egy név beteg, vagy óvatos körülkerülgetése, kiejtése, vagy elhallgatása: sűrített regény az ajkon.

«Zöngését hallani folyton fogom,
De visszazengeni már nincs jogom.»

(Hullámok).

Ismét hónapok teltek el.

De most úgy szalad hozzá Mari, mint a beteg, kis gyermek anyja ölébe.

«Édes Vidor!

Beteg vagyok és nincs egy garasom. Ha használhatod a Kosztümkönyvemet, vedd meg. Kimondhatatlan jól teszesz velem. A színháztól már nem vehetek fel pénzt, mert a jövő évre is vettem már fel ezerkétszáz forintot. Ha meggyógyulok, a Kosz-

Racine Phaedra-ja, 1876

Országos Széchényi Könyvtár

tümkönyvet visszaveszem, ha akarod! A szívbajom nagyon tönkre tett, a hidegvízkúrát használok. Van egy papagájom is, nyertem, odaadom kalickástul ötven forintért, elmulathatnál vele. Tanítsd meg beszélni.

A kalitka maga megér negyven forintot, azt vettem. Ha valaki Kolozsvárra megy, leviheti. Másnak szégyenlem kínálni. Vagy pedig van egy gyönyörű könyvszekrényem, egy műasztalossal csináztattam, vedd meg azt. Nyolcvanhat forint. Be-pakkoltatom, s leküldöm, egészen új. A Kosztüm-könyvnek sincs semmi hibája. Nem kell éppen egyszerre kifizetni. Bocsáss meg, nem háborgattalak volna, ha nem volnék beteg.

Isten veled.

Egy nagy csomó hipochondriát neked köszönhetek, ne feledd!

13. II. 875.» *Magyar Széchényi Könyvtár*

(Kolozsvárra címezve.)

1876.

«Köszönöm, édes Vidor:

Az Isten áldjon meg!

Mari.»

(Kolozsvárra címezve, január 1.)

Nagyformájú névjegyen: *Jászay M.* A kez-dőbetűk kék színűek, a többi fekete.

Az utolsó elmerülés.

«Édes, jó Vidor!

Már egyszer megigazítottad az életemet! Az Isten áldjon meg, igazítsd helyre még egyszer; csak te teheted. Kezdesd meg te a válópört. Bízz meg egy ügyvédet itt és légy fölpörös, a többi az én terhem. Ha én kezdem a pört, sohase lesz vége.

Három levelet is elkezdtem már e célból hozzád, de egyikkel sem voltam megelégedve, s most küldöm ezt, amellyel legkevésbé vagyok. Dehát mit beszéljek neked sokat? Te jó vagy és ismersz engem, 'tudod, én szeretet nélkül nem élhetek, de most már tisztesség nélkül se. Az a férfi sem akar másként, akit szeretek; leendő, bár igen szerény állása is megköveteli a külső tisztességet.

Nyugalmam tőled függ, Vidor. Add meg és én örökre tisztelettel és hálával fogok rád emlékezni.

Október 9.

Kérek feleletet.

Mari.»

(Aradra címezve.)

Ezt az eljegyzést valószínűleg a boszniai háború robbantotta ki. A romantikus elszakadás.

Racine Phaedrá-ja, 1876

Országos Széchényi Könyvtár

A REGÉNYNEK VÉGE

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A szerény állású férfi, kiről az utolsó levélben szó esett, az egyik diákpajtás; csak láncszem Jászai későbbi szerelmei sorában.

Szerepe nem is fontos. A szakítás a dolgok rendje. Az idő megy tovább s nem lép érzelmi al-kura. Minek is? A felszabadulás elkerülhetetlen volt Kassai lehúzó pesszimizmusa, lelki szigora, hideg, vagy annak látszó, szemérmes, vagy higgadt jó-zansága alól, mely még jegyességük idején is egy-egy gúnyos fricskával ütött, hűtött Jászai telivér lelkendezésein. Pedagógiából történt? Lehet, — hisz Mari finomsági iskolába járt hozzá. Főtárgy: tompítás és lefékezés. De más ok is volt, — amint láttuk — s mindenesetre megtörtént.

Dagály és apály voltak ők együtt, kiáradás és összehúzódás. Jászainak pedig el kellett jutni addig a boldog-cinizmusig, melyben nyíltan vallja és szégyenkezés nélkül, hogy: «A vér gyönyöre igen nagy, de a vágya legyőzhetetlen és pokoli kínokat okoz, ha ki nem elégítik.» Azt is hozzá-teszi, — s nyilván meggyőződésből: «Elég későn tanultam meg, de jobb későn, mint soha.»

Kassai talán fel tudta magát küzdeni az ér-telmi bíró objektivitásáig, de az érzelmi bíró nem

tudta követni őt s múlhatatlanul el kellett a vádlotól zárkóznia.

Első szerelmük lánc volt. Hisz primőröket adtak egymásnak cserébe az értelem és érzékek területén. Jászai kifogyhatatlan szellemi kíváncsiságáról s Kassai daphnisi kétségbeeséséről mindkettjük naplója bőven beszél. S ez a páratlan kölcsönös egymásrautaltság nem is téveszthette el lenyűgöző hatását egy életen át.

Egymáshoz kötötte őket — ha csak eszmeileg is, — az egymásban való ideális kiegészülés. Önmaga felé fordult vágyai teljesülését kapta mindenik a másikban. Kassai Jászaitól tökéletes formában: a testi és lelki pátoszt s Jászai Kassaiban ennek visszáját: a testi és lelki megtartóztatást.

De pátosz volt egyaránt, mindkettőjükben.

Az élet különös tréfája, hogy Kassai, a kómikus, igazi tragikus természet. Minden szenvedélye oda irányul, hogy befelé préselje magát. Nem tör ki, mert a természet nem adott neki olyan külső eszközöket, melyek esztétikai követelménnyé teszik a szenvedést. Ha kiáltani nem lehet, nevetni kell. Hogy ne legyen kómikus, — kómikai eszközeivel, — hallgatni kényszerül.

Lemond a nagy szereplésről. S a meg nem mutatkozás lendülete lassan odahajtja, hogy szíve minden kisugárzásra képtelen.

Legalább is így látja őt Jászai, főleg utólag, — késői emlékirataiban, amikor már össze is keverhette a régi képet, Kassai öregedő arcával.

Olivia a Vizkereszt-ben, 1879

De ha Kassai elnyomorodott is Jászhai érzelmi túltengései mellett, — azért pátosszal élt ő is. Hisz ez a kor a külső és belső szavalás kora.

És nincs-e még abban is pátosz, a tagadás nagy, imponáló pátosza, ahogy Jászhai merészen, vagy naivul szerelmeit megtagadja?

«Én nem ismertem megsiratni való, megsiratni érdemes embert, — panaszolja naplójában, — noha fiatal koromban sokat pityeregtem szerelmi bánatomban. De más szemmel nézve azokat a szerelmeskedéseket, azt látom, nyugodtan ítélve, hogy nem találtam soha «emberemre». S ami másnak, a legnyomorultabbnak is édes emlék, mert szép volt, nekem a szégyennek és csömörnek folytonos forrása volt. Minden appetitusomból egy-egy erkölcsi csömört csináltam magamnak. Különben, mintha álomban éltem volna, csak a szenvedéseim voltak életek».

A szenvedélyei.

Mértéken túli rajongásai s mértéken túli csalódásai. S hogyne csalódnék, ki a «legmagasabb»-at követeli, — alku nélkül, — s hogyne élne «örökös perlekedésben» magával és a világgal, hogyha az alku kényszere felbőszíti.

Emlékezőképessége lesorvasztja szerelmeseiről a húst, vért, idegeket, hogy a szerelem «rettenetes

gyönyörűségei»-nek s leggazdagabb óráinak is csak kiábrándult emlékeit őrzi. Csontváz-memória. Csak az a kérdés, higgyünk-e ennyi sivárságnak? Vagy nem cáfol-e rá önmagára s nem önmagát tagadja-e meg, mikor érzelmeit így lecsonkítja, melyeknek belső és tisztító lángolásai mégis fölemelték?

Különben is, hol marad el a «piros szekfű»-től? Ópiumos képzeletétől? Csak legendás szájhagyományként maradjon meg «izléstelen és ostoba szeretkezéseinek» mechanikus láncolata, ahogy kérlelhetetlen kritikával jellemzi őket? És ha hisszük szavait, hogy: «A szerelem minden szépsége én bennem van!», — s ha az az értékes, ami benne megy végbe, amire ő képes, — kiben csalódott akkor, ki nem volt méltó hozzá? Jászai — Jászai Marlihoz?

Mért kényszeríti őt természete az emlékezésnek ilyen örömtelen megnyilatkozására? Jobb így visszagondolni arra, ami egyszer szép volt? Micsoda anyagiasság itt a nem emlékezés? Vagy az önkínzás pátozához tartozik ez is, fölemeli őt «egyedülvalóságának», leverő voltában is büszke tudata?

Gőg ez, vagy szerénység. Vagy mindakettő.

Megint a mértékek között ingadozik. Egyszer ő nem eléggé értékes, hogy valamire való férfit le tudjon kötni, máskor meg nem talált olyat, aki vele «legalább egy lépcsőfokon állna».

Hol a hiba? A tárgyban, vagy az érző (vagy érzéketlen) alanyban, mely mélyebb fellobbbanásra képtelen?

«Ó, boldog Ellen Terry! Vágyaim álma! Örök irigységem tárgya! Az abszolút, nagy színésznő! — sóhajtozik — kinek egy Irving jutott a színpadon és az életben! — Míg én elepedek, örökösen csak szomjazok egy *lélek* után, aki többet érjen, mint én, hogy imádhassam».

Szívének elengedhetetlen követelménye.

S szent meggyőződése, hogy életében csak egyszer érezte azt az «erős, fényes, isteni kérlelhetetlenséget», melynek ő volt a hatalmában, s nem az volt az övében. «Mert egész eddigi életem egy hosszú vajúdás volt, ez az egyedüli Valóság az életemben» — mondja a legutolsóról, s csak egyetlen egyszer életében szólította így kedvesét: «Oltárom vagy, melyen meggyújtottam a szívemet és az ott elég!»

De nem. Többször és buzgón térdelt új oltár előtt (egyszer magunk is jelen voltunk ilyen templomban), csak hogy nála az ájtatosság órái erősen az időnek alávetettek. Mint a «végtelen hála s az alázat, mely lelkének lényege».

Az érzés nagyszerűsége, vagy kizárólagossága mindig elhitei vele, hogy egyetlen, mert nincs hozzá hasonló, de a pillanattal emléke is tovatűnik, mint a többi hasonlóké.

Érzései gyújtó percigazságok. Ha mindjárt tartósabbak is.

Van a Nemzeti Múzeumban egy fénykép, mely érdekesen mutat rá értékeléseinek erre az ingadozására. A kép Prielle Kornéliának van ajánlva: «A

legjobbnek és legigazabbnak, 1877. Phädra». S rajta válaszul Prielle későbbi megjegyzése: «Amilyen hatalmas lett művészetében, olyan csekélybe veszi és lenézi a multak emlékeit: — engem is. 1900».

Jászai önkínzó tagadására szép cáfolat lesz, ha majd egyszer előkerülne — teszem — egy Feszty Árpádhoz írott gyönyörű levélcsomója, vagy akár Reviczky Gyulához, kit csak futólag említ egyszer, érdekes megjegyzéssel: «Amint egy tetre való megvillant fejemben, megtettem. Úgy éreztem, hogy csak az juthat eszembe, amit meg kell tennem, és *azért* jutott eszembe, *hogy* megtegyem. Megerősített ebben a hitben az, hogy láttam, hogy komiszágot sohasem tanácsolt a szívem. (Ó, egy esetet kivéve, amit ma is arcpirulással fogok ideírni.) Sze-gény, jó Reviczky Gyula!»

Mit vétett ellene? Kinek sírjára harmincöt éven át vitte rezeda-csokrait, a hozzá írt Rezeda-dalokért és egyéb szép emlékekért.

De javítgató, megmásító képzelete van. Szenvedélyes memória. Ami bántó, átalakul az ellenkezőbe, a dolgok fénye, éle, árnya az önérzet és érzékenység szolgálatában változik. Addig gyúródik, gyömöszlődik a fájó tag, míg eltiünik a dudor,— s mint a nap a fellegek mögül, kiragyg az új forma, a boldogító és vigasztaló. De egészen a patológiáig elté-

vedhet az érzelemcsere, mikor a vágyból rémület lesz.

Emlékirataiban már ilyen átmódosuláson ment keresztül férje is. Arcképet rajzol róla ő is. De ugyancsak feketét. Nem gyöngéd viszonzása Kassai fehér árnyképének, melyet a könyv elején láttunk.

«Ó, milyen nevetséges figura ez a kis Kassai. — Nem külsejét értem, hanem a lelkét. Persze, hogy hiátusza van. Kifacsarodott észjárású, tépelődő, fösvény, nevetséges, kegyetlen, hideg figura.»

Mint a jégeső csapkodnak szegény fejére a kivégező, kemény szavak.

«Magának való ember, aki a halál gondolatával megmérgezte minden órámat, az élet szépségét egy percre sem bírta élvezni s minden cselekedetemért, mint nagykorút vont felelősségre...»

Már a levelekben is felmerülnek halványan ezek a körvonalak. De kicsoda vonalvezetés. A hajdani érzelmi túlzások helyébe most kritikaiak léptek. Kegyetlen, torzító elnagyolásai az elfordultnak. Társával önmagát is bünteti a múltért, s nemcsak egykori szerelmét, de annak művészetét is odadobja a kemény vezeklésnek.

«Az utcán láttam. S kíváncsi voltam rá, hogy milyen is, kicsoda is ez a Kassai.»

(Kíváncsisággal vegyes érzelmi revízió. Különben többször kíváncsi rá, többször fölkeresi váci magányában.)

«S itt fogtam ebédre. Fölmelegetett, produkálta magát... Elszavalta Petőfi *Élet, vagy halál*

c. hatalmas rapszodiáját óriási átérzéssel, de oly művészietlenül, hogy nem akartam hinni sem szemem, sem fülemnek. Előre, hátra lépett, nagyokai toppantva, hátravetette ökölbeszorított kezeit, fenyegetett velük, öreg, recsegő hangja el-elhagyta, a mondatok végét elnyeldeste, mint a gyerekek az iskolában tehetség nélkül szavalnak. Tízszer is azt a hatást tette, mintha a végére ért volna a költeménynek...

Így látta?

Már csak az hiányzott volna, hogy közönség lesse az előadás végét s az utolsó pillanatban tapsolva s harsogó hahotával törjön rá az álmodóra. Elszavalhatta volna a *Hullámok*-ból: «Ó, miként nevetnek!»

De nem. Jászai haragos, haragjában igazságtalan, de aljasságra nem kapható.

«Szóval, most látom, hogy a kis Kassai, akit fiataalkoromban megítélni nem tudtam, nem volt tehetség, — művész, — csak furcsa.» Igen. Az volt róla a vélemény a köztudatban is, hogy: «különös, — sőt furcsa». De nem volt művész? Művészi sikerekben oly gazdag és jelentős élete mi lett volna hát? Mindenki tévedése?

Verő György, ki eleven szemű és ítéletű kortárs, — a Népszínház színészgárdájának legnagyobb művésztét látja benne, akit csak az egy Blaháné múlt fölül, a nők közül. Kassai, — szerinte — a színház «legeredetibb, tehát: legmodernebb művésze».

Csak vidám nem volt már «a régi Magyarországnak ez a nagy nevettetője», ez az «önmagával meghasonlott lélek». Ebben nem túloz Jászai. S nem természetes? «Hogy e földön több a fájdalom, mint az öröm, mutatja az, hogy sírni az állat is jobban tud, mint az ember», — mondja Kassai, ugyancsak a *Hullámok*-ban. Kárpáti Aurél «halálosan keserű embernek» látta, kit «valahogy a Molière-ek gyógyíthatatlan betegsége gyötört.»

Idővel a két művészkolléga játékstílusában is kihangsúlyozódtak az ellentétek. A miniatűrfestő állt itt szemben a freskófestővel. Kassai játéka — talán belső, lelki fölépítésénél fogva, — egyre inkább filigrán lett, finom részletmunka. Annyira, hogy a gyöngye hanggal, nagyobb színházakban utóbb népszerűsége is csökkent, hangosabb színésztársaival szemben. Verő szerint a közönség, de nem a kritikusok szemében.

Jászai ép ellentétben, egyre szélesebb vonalakal dolgozott.

De akkor nagyon ki akart tenni magáért Kassai. Petőfit szavalt, nagy, talán pillanatnyi érzelmi tévedésből. Hódolat volt a Petőfi-rajongónak, ki úgy szavalta kedvenc költőjét, bensőségesen és sallangtalan egyszerűséggel, — különösen intim szobában, — ahogy senki más.

Meg kellett hát buknia.

De ki nem bukott meg Jászai mellett?

Jászai Emlékiratai még Kassai életében megjelentek. Ha látta (és bizonyára látta) több helyen elszórt portréját, talán kissé csudálkozott s mosolygott, hogy Mari megint olyat tett, ami neki nem nagyon tetszik és — ez esetben -- nem is nagyon okos; vagy eszébe jutott a *Hullámok*-ból, de itt már kacagnia kellett, hogy: «A kritika olyan, mint a szalonka bele. Lehet jó, de mindig van valami bűze».

Vagy talán mást is tett. Rendezgetett a leveleken, dátumot írt a borítékokra, — aztán összébb húzta nagy malaclopó gallérját s még jobban elbújt bele, kicsi fázós testével.

De jó is elbújni ilyen istentelen harag elől.

Nézd az emlékiratokat! Gurúlnak ott a fejek s a vér felfreccsen a mennyezetig, hogy oldalt csurog le. Kétségbe kellene esni a magyar színészen, még inkább a társadalom züllött világán.

S még sincs ok izgalomra. Ezek nem forrásművek, csak rapszódikus vélemények s különös eredmény: aki «mindent gyilkos komolysággal fog fel» — önvallomása — nem vehető nagyon komolyan. Nem kapunk itt mást, mint nagy érzések, féktelen és nagyszerű indulatok megnyilatkozásait. Királyi harag, — ha úgy tetszik, — égi háború, mely

végigseper a mindenségen. «Hujh! Közébük csapni egy suhogóval!»

De alig tudja ezt magáról.

Vagy tud magáról az ég? S tud haragja szivárványívről? mely nemes derűvel hasad ki a ború mögül?

Így Jászainál is.

Szenvedélye tetőfokán kibuggyan a legragygóbb humor, ez a derű, amit nem is sejt; pedig tudata boldoggá tenné.

Hisz ezt irigyelte és ambicionálta mindig, ezt a kis lírai belépőjegyet a könnyűekhez és boldogakhoz. «A léleknek ezt a bájos játékát.» Az előkelő és mellékes gesztust, az úri biztonság ismertető jelét. «Olyan ez, mint a természetben az aranyos felhők, a virág, a madárdal.»

«Nagyon csodáltam azokat, akik tréfások voltak; azokat az embereket mindenre képeseknek hittem; úgy tetszett, *azok állnak az élet tetején.*»

De nem humor-e, mikor egyik kolleganőjéről elmondja, hogy «megfejte még az ajtófat is»; egy másikról: «belerögzült a naivitás és most egy fura, öreg bété. — Ez épen ellenkezőleg élte és éli le az életét, mint én. Minden felelősség nélkül felfutott egy karóra, mint a paszuly, és az támogatja, támasztja, míg maga is ki nem dől. Már erősen húzza a földhöz az édes teher».

Még jobb: «Mindent akar. Valamennyiünk tehetségét, szerelmét és szerelmi életét, — erényeit és bűneit, vagyonát és adósságát — . . .»

Csak kacagni lehet jóízű fortyanásain. De ő maga halálosan komoly, ő a felháborodott (mint kis gyermek néha); a neveltető, aki nem nevet.

Nem ez az igazi kómikus, — a tragika?

Nem nevet, mert kívülre van a nevetés és nem belőle indult. Véletlen járulék és nem szándékolt. Az ő szándéka csak a harag. A megfogalmazásban van a tréfa, de nem a felszolgálásban.

Ha nem ráncolná össze homlokát, hanem maga nevetne a formán, ahogy kiemeli fölényesen azt, aminek fölötte van és nem tapadna benne, — ha megtanulta volna a könnyed fogást, a helyett, hogy erősen markolna, — boldog volna.

De ez a távolság a maroktól — az elegáns csuklóig, — hosszú út, nehéz út, sok gyakorlást kíván, nemzedékek gyakorlását s ez volt éppen az, amit nem tudott megtanulni.

Haraghumor az övé, nehéz humor, szegény humor, sárga humor. Szine is földszínü s illata sem franciás.

A túlság óriási szerepet játszik nála. «Ő, ez a monstrum! . . egyetlen gondolata, egyetlen vágya, egyetlen célja: túlóltózni, túlsírni, túlbömbölni azt, aki a színpadon van,» — mondja ismét egy színész-nőtársáról (a nőneműség itt nem játszik szerepet; meghatóan igazságos és teljes egyformasággal kezeli haragjában a két nemet) — s ő maga túllát, túl-

szenved, túlértékel (vagy alúl, ami egyre megy). Ezért is támad az a kedves, szinte groteszk ötlete: miért nem csap át az embereknél az örületbe menő gazság — az örületbe menő jóságba?

Mert fő a véglet.

«Csodálatos! Miért, hogy ez a sok, hatalmától megörült gazember, miért nem billen a másik oldalra? Miért nem örül egy sem — jóvá? Túl jóvá? Miért túl rossz? Úgy kell lenni, hogy jót tenni nehezebb, mint rosszat.»

Lehel István, Jászai «magánéletének egyik legrejtelmesebb problémáját» látja abban, hogy Kassai-val haláláig barátságos érintkezést tartott fenn, — «akit folyton szidott és ócsárolt s akihez elment elbeszélgetni az életről és halálról. Kassai spiritiszta volt», — mondja — «és Jászai semmit sem utált jobban, mint a spiritizmust», ezt a földi árvák menedékét.

Hát aztán?

Nem nagyobb rejtély-e az a konokság, amivel feledett s a belső kényszer, hogy nem tudott feledni. Bont és sző. Dacos Penelope.

Érzelmes imádkozó, áhitatos természet, hős-imádó, ki a gyakorlati jón kívül mindig izgatottan keres valami távoli eszményt, akit, mint valami «mérték»-et, valami «erkölcsi tengely»-t képzel maga elé, kinek az «ítéletére appellálhat öntudatlan-

nul», ha cselekszik, ha «testi és lelki ösztönei» elragadják. Az «órasúlyozó» volt ez, a «külső lelkiismerete». Legyen az élő vagy halott, magyar vagy idegen, méltó vagy érdemtelen, kiváló vagy jelentéktelen, férfi vagy nő, örök vagy átmeneti, — mindegy. Rajongó volt Jászai, nem emberismerő s rajongásait nagylelkűen szertepazarolta az egész világban.

Ilyen be nem vallott, keserű mérték lehetett számára férje is, arra a múltból már ismert, meg nem szűnő becsvágyára nézve, hogy nagyrabecsülését kikényszerítse. S ha ettől az eredménytől távolodott, bár természetük különbözősége igazolta őt, — a kényelmetlen és szorongó tudat, valami irtózat félét kelthetett benne, ellenszenvét az üveghegyről való visszacsúszásért, sötéten hökkent lelkiállapotot.

Igy szerelmük Jászaira a megalázás emléke lett. A kemény és hideg, kicsi emberé, aki meggyötörte s akinek csak a szíve, ez a kő, nőtt gigantikus képzeletében egyre nagyobbá, míg lassan valóságos «szírtdarab»-bá nem dagadt, akitől «mai szemmel csak iszonyodni» tud.

Jászai hagyatékában nem maradt egyetlen szerelmes levél sem. Azokat is visszakérte s megsemmisítette, melyeket ő írt másokhoz. Naplójából, — tudjuk, — egész füzeteket elégetett. Semmisem

maradt a régi Jászaiból, amit maga sajnált utóbb a legjobban! «Mert ha azon pózostul is, amint voltak, — de *akkori* lényemet tükrözték. Azt a szegény erőlködő színésznőt, aki szépítve, vagy túlságosan befeketítve, de mindig *valamikép* adta önmagát... ma szívesen olvasgatnám, szívesen követném az erőlködéseit, a magával örök harcban élő, magát mindig keveslő becsvágyónak. Szívesen követném fiatalabb korom összhangot kereső vergődéseit, az újabb, meg újabb erkölcsi csömörtől gyötört, kicsinyeszü önkinzásait,» — szerénykedik.

«Valóban senki sem volt segítségemre, a magam megismerésében».

«Magamtól kellett kiforrnom».

Kassaihoz írt vallomásait idézzük fejére?

Aligha véletlen, hogy ismét Kassai az, aki megőrizte ezeket a leveleket s nagyszerű emléket állított vele Jászaí sugaras fiatalságának.

Pompéi elpusztult falai közt egy érintetlen lakóház előtt állunk. Friss színek, nemesen naiv kontúrok, — még őrzik a múltat.

S hogy megöregedett s természetében és életében egyre nagyobb lett a mozdulatlanság, legfőbb értéknek a hűséget tartotta magánál és másoknál is, a legrokonabbat az örökkel.

Ezt a végső formába öntött Jászait szép levél

mutatja meg nekünk, melyet dr. Rottnéhoz írt, ki élete utolsó harminc esztendejének «mindig elnéző, nagylelkű barát»-ja.

«Drága Sárím!

Ha Te csak szólsz hozzám, már különbnek érzem magamat. De jó is, hogy *megvagy* nekem! Bizony, a Te érdemed az is; mert míg én a szenvedés rengetegében bújdostam, a vigasz forrását is messze elkerültem.

Örülök Neked, én Hűségeselem!

Rajecfürdő, 1912. július 16.»

Lehel István Életrajza nagyon szép Jászaival ajándékozott meg minket, csak egy kissé idegennel. Mintha túlstilizálta, vagy felmagasztosította volna őt, egy esztéta bölcs fenkölt nyugalmáig. Amihez voltak ugyan némi hajlamai, — de mégis, — mit mond magáról Jászai? «Bennem csakugyan egy soha meg nem fékezhető vad lakik.»

(Nem kell mondanom, hogy a modora valóban kifogástalan volt. Mint egy fejedelemasszonyé. Zengő nyugalom a hangjában, zengő nyugalom a viselkedése is, csak néha volt érezhető, hogy itt orosz-lánt szelidítettek.)

Lehel könyvében pedig csoda történik. Virágok nyílnak Jászai ágya körül, mint egy középkori szentnél, szelíd extázis árasztja el a haldokló szobáját.

Különös parfüm; valami szokatlan van a levegőben s mintha idegen tollakkal volna ékesítve a «Nagy-asszony». Ez talán elkerülhetetlen, — hisz Lehel maga is író, — de mégis, úgy érzem, könyvében nem elég a csend a halott körül.

Jászaihoz hozzáadni annyi, mint elvenni belőle.

Csak hadd legyen vad, akit az élet nem tudott megfésülni, sem a halál, — maradjon meg így, megmásíthatlan, ez a nemes «Gorgo-fej», melynek vonásain ott ül a szenvedés és a fájdalom, hogy a felnőttek eliszonyodnak s a gyermekek arcáról eltűnik a mosoly, — mintahogy regényező, büszke fájdalomában elképzelte.

Valójában pedig nem volt más, mint egy rendkívüli személyiség, akinek gyújtó közelségében néha elég kényelmetlen volt mozogni, — de mindig nyereség.

Országos Széchényi Könyvtár

JEGYZETEK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Könyvtári Yelvi, Magyarországi Könyvtári Szövetség

A könyvtár az Országos Széchényi Könyvtár

Országos Széchényi Könyvtár

Országos Széchényi Könyvtár

Országos Széchényi Könyvtár

A könyvem alapjául szolgál kiadatlan kéziratok anyag
a következő:

Jászai Mari 82 levele Kassai Vidorhoz, 1869—1878-ig, a
Magyar Nemzeti Múzeum Irodalmi Levelestárában.

Kassai Vidor 3 levele Jászai Marihoz, 1872-ből, ugyanott.

Jászai Mari 152 levele Miháisi Mimihez, 1869—91-ig,
ugyanott.

Jászai Mari 8 levele Prielle Kornéliához, ugyanott.

Jászai Mari levele Fekete Józsefhez, ugyanott.

Jászai Mari 32 levele dr. Hoffmann Edithhez, a címzett
tulajdona.

Jászai Mari levelei dr. Rott Jakabnéhoz, a címzett tu-
lajdona.

Jászai Mari naplószerű feljegyzései a Magyar Nemzeti
Múzeum kéziratárában, I—VIII. füzet.

Kassai Vidor fiatalkori naplója, töredék. Langer Mór
könyvkereskedő tulajdonában.

Kassai Vidor emlékiratainak töredéke. Langer Mór tu-
lajdonában.

A levelek és naplórészletek feldolgozásában és meg-
világításában a következő művek voltak segítségemre:

Lehel István: Jászai Mari utolsó szerepe. Budapest, 1930.

Jászai Mari Emlékiratai. Sajtó alá rendezte Lehel Ist-
ván, Budapest (1926).

Jászai Mari: A tükröm. Budapest, 1909.

Jászai Mari: Színész és közönség. Budapest, 1918.

Kassai Vidor: Hullámok. Budapest, 1890.

Molnár György: Világos előtt, Emlékeimből. Szabadka, 1880.

Molnár György: Világostól Világosig, Emlékeimből. 1849—1881. Arad, 1881.

Molnár György: Világos után, Emlékeimből. Arad, 1882.

Verő György: A Népszínház Budapest színi életében, 1875—1925. Budapest, 1925.

Ditrói Mór Emlékiratai: Komédiások. Budapest, 1929.

Rédey Tivadar: Kritikai dolgozatok és vázlatok. Budapest, 1931.

Benkő Kálmán: Magyar színvilág. 1565—1872. Történeti és statisztikai Almanach a színművészet köréből. Budapest, 1873.

Hevesi Sándor: A színjátszás művészete. Budapest, 1908.
A Pesti Napló Bánk-bán albuma, 1899.

A közölt fényképanyag részben a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratgyűjteményéből, a Nemzeti Színház múzeumából, részben magántulajdonból (Özv. Dr. Dirner Gusztávné, Dr. Hoffmann Edith, Dr. Hoffmann Frigyes, Langer Mór) való.

ELŐJÁTÉK

(7—22-ik lapig)

12

Atyja valóban kemény ember lehetett. Tipikus szegényszülő, aki pedagógiai túlzásba fojtja bele nyomorát, gondjait és keserűségét; de azért a viszony mégsem volt egészen rideg közöttük. Ez már Jászai későbbi cifrázata.

Atyja halála alkalmából még így köszöni meg a részvétet: «Aldja meg az Isten, édes, hű angyalom. Végtelenül tiszteltem öreg, édes Apámat. Elvesztése jobban fáj, mint képzeltem, hogy valaha fájhat...» (Dr. Dirner Gusztávnéhoz.)

15

«A színi bizottság egy nappal sem bírta meghosszabbítani a budai Népszínház életét; mint nem volt sem erkölcsi, sem anyagi támasza sehol az országban, ahol lábra kapott; hanem igenis, demoralizálta a nyomorúlt vidéki színészetet, mert elvetette benne az átkozott protekció szörnyű fekélyének csíráit; az erkölcstelenséget nem is említve. Émelyítő volt nézni vidéki városainkban, azokat a léha, vén embereket, akik vagyonuk, vagy tekintélyük révén a színi bizottságban találták meg olcsó szórakozásukat, és tekintélyük és sokszor erőszakoskodásuk révén, az operett-dívák sorsát intézték, akik közül oly természetes volt, hogy szeretőiket rekvirálják.» (Emlékiratok.)

17

Most készül, — úgy tudom, — Kassai emlékiratainak kiadása, melyet öreg korában írt. Sok érdekes pesti és vidéki,

főleg kolozsvári, színészeti, társadalmi és városemleki részlettel. Egy töredékét, melyből idézek, Langer Mór szívességéből ismerem. Neki köszönhetem a betekintést egy kisebb töredékbe is, mely inkább rendszeres napló, Kassai címer- és templomfestő inaséveiből. Nem érdekes. Eléggő száraz felsorolása mindennapi munkájának (most angyalszárnyat fest, egy madonna kezét, kifliket, zsemlét, koszorút tartó négy oroszlánt, keretet aranyoz, stb.) és szórakozásainak (az egri legényegylet hangversenyén szaval, többnyire kómikusát).

E naplóból különben kitűnik, hogy nagy festőambíciói voltak. Akkori mestere Kovács Mihály volt.

Később is festett, szentképeket s színésztársait örököltette meg, nagy kitüntetésképen.

17

Király Júlia, „az örökös kardalosnő”, Virágh Gyula színész sógorasszonya, kit unokabátyja, Szarvas Gábor az „altisták oszlopá”-nak nevezett el. Vele lakott Jászai, először padlásszobában, majd a Balássy költségére bérelt lakásban, hol Júlia mintegy „vigyázó”-ja volt.

19

A kórusból hamis éneke miatt ki akarták dobni, de a *lába* miatt megtartották. (Kánkán tánca.)

Az első dráma, amit olvasott: Jókai darabja, *Dalma, vagy az avarok khagánja*.

Az első színházi előadás életében, Szigeti József *Stuart Mária*-ja, amit Győrről, mint kis kendős cselédleány a karzatról, szívdobogással hallgatott végig. „Az a gyönyör nem földi gyönyör volt, amit én ott éreztem. Édes villámok cikáztak végig a testemben egész előadás alatt; voltak pillanatok, mikor azt éreztem, hogy meghalok a gyönyörűségtől, hogy azok a villámok megölnek. A fejembe csaptak és végig nyilallottak a hátgerincemen. Valóságos fizikai gyönyör volt, mint nagy szerelmek összecsapása.” (Emlékiratok.)

Ugyanezt érezte, — naplója szerint, — mikor Kassai könyveit olvasta a szoba gyékényén.

Mint statiszta először Székesfehérvárott került színpadra, Hubay Gusztáv társulatánál, a *Peleskei nótárius*-ban. Budán először Bényeinél lépett föl, mint kardalosnő. Első szerepe ugyanitt, egy szó: «Júlia», a Jósika Kálmán *Rákóczy Júlia* című darabjában, mellyel feltűnt. Mások szerint: Jósika Kálmán és Thaly Elek: *Kátay Mihály, Bocskay korlátnoka* című darabjában kapta első, pár soros szerepét, mint Béldy Anna. A *Fővárosi Lapok* külön megemlékezik róla, mint «az egyetlen ép drámai hang»-ról.

19

Clairon k. a.-ról és Lekain XVIII. századi híres színészekről is feljegyezték, hogy kezdő korukban nyers, sőt kellemetlen volt a hangjuk, de művészetük fejlődésével az is átalakult. (Lásd: Hevesi Sándor, *A színjátszás művészete*. Budapest, 1908.)

19

A németalföldi képek iránti érdeklődését onnan vette, hogy nem régen érkeztek haza Balássyval, a hétszemélyes tábla elnökével, — aki minden áron feleségül akarta venni, — Scheveningenből s Hollandiában a múzeumokat is járták. Ezt Jászai emlékirataiban is szóvá teszi.

A GYŐRI MENYASSZONY

(25—57-ik lapig)

25

A győri levelek a budai Népszínházhoz vannak címezve, Kassai kívánságára pontosan keltezve, sőt, az első pár levél számozva.

Győri szerepei:

Samil. (Szerzője ismeretlen.) Február 24.

Deborah. Mosenthal. Február 28.

Egy kirdlyné. Tóth Kálmán. Március 4.

Ház becsülete. Batta. Március 11.

Grittit, Adrienne Lecouvreur és Voltaire szünnapjait (?)
csak említi, de nem játszott benne.

34

Felszaporodó rokonaival szemben később drasztikus módon védekezik.

«Arról, hogy cseléd voltam, évtizedek múltán kezdtem beszélni, mikor már türhetetlenné vált az igazi és ráfogott atyafiság megrohanása, férfiak és nők részéről, akik rajtam, belőlem és általam akartak könnyen élni.» (Emlékiratok.)

43

A «bozontos fejű» Fehérváryról Kassai naplójában még a következő megjegyzéseket kapjuk:

«Fehérváry külömben nyáron nem tartott velünk, hanem a vezetést a feleségére bízta, maga Pestre ment savanyúvizet bort inni, mivel, (mint mondá), nem bírja nézni a mi nyomor-gásainkat.

Amikor Kolozsvárra mentünk, a téli szezón már a végét járta; nyárra pedig úgy akkor, valamint a következő 1870—71. években Marosvásárhelyre, majd Tordára s Nagyenyedre vitte társulatát a bérlő igazgató, Fehérváry.

Itt azután már seholsem volt felügyelő bizottmány (más szóval rendes fizetés). Vagyis itt már Fehérváry is olyan igazgató lett egyszerre, mint a többi.»

Marosvásárhelyt (1869) Kassai az utolsó faházban lakott, mely még akkor állott.

53

A szekfű története az emlékiratokban így folytatódik:

« . . . meséltem is neki, ámbár nekünk mesét soha senki se mondott gyerekkorunkban, — hanem én meséltem a szek-

fűnnek. Egyszer — csak erre emlékszem, — mutattam neki a szép, aranszélű felhőket és azt mondtam: «Látod, a mögött laknak a tündérek! Oda majd mi elmegyünk!»

... «De egyszer aztán ijedelem szállta meg nyomorúlt, kis szívemet, az első féltékenység: hátha lejön a Tinka és elviszi a szekfűjét és én nem látom többé! Ebben az ijedtségemben, hirtelen meggondolás nélkül letörtem a piros szekfűt a szárával és a keblemre dugtam. A szívem majd kiugrott, úgy vert. De abban a pillanatban megfagyott bennem a vér. A Tinka az emeletről látta, hogy a virágját letörtem és eldugtam. El kezdett bögni, hogy a Mari ellopta a szekfűjét.»

S a vége a mesének?

Hogy szigorú apja «nagyszabású sintérkedést rendezett». De itt talán még nincs is vége a mesének.

1900-ban, mikor a «grófi színházat, (azelőtt Nemzeti)» elhagyta s a Vígszínházban Verga *Farkas*-ában föllépett, egy szerelmi dalt énekelt: «Te pompás szekfű, ó, én drága lelkem, Mondd meg nekem, hogyan szeresselek» — mellyel viharos tapsot aratott.

Talán nem is véletlenül.

Jászai emlékirataiban a *Dalma, vagy az avarok khaganja* című, Jókai-darabbal kapcsolatban megemlíti, hogy akkor volt a színpadon legnagyobb sikere, hogyha játékának valamely momentumra visszanyúlt egy régi (gyerekkori) emlékére. «Máskor is, más szerephez is kerestem fölindulásformákat, mindig a szerephez illőket. Lassan, nagyon lassan bírtam a *külömböző* érzések kifejezőit megtanúlni! ...

... Ezt, az emlékezéssel járó nagy lelki hullámozást én fölhasználtam a szerepemben; helyt adtam neki a szerepemben a játék alatt és meg voltam vele elégedve.»

Elektrában is volt ilyen emléke az Orestes elsiratásakor. (Lásd. *Nyugat*, 1933, augusztus.)

AZ ELSŐ VÁLSÁG

(61—122-ik lapig)

62

Kassai három levele közül egyik borítékban van. Cím:

T. C.

K. Jászai Mari asszonynak

Helyt (Kolozsvár)
a színháznál, vagy (áthúzva)
Farkas ucca. Karacsai ház.

67

Jászai levelei a kolozsvári Nemzeti Színházhoz vannak címezve. Mind keltezve vannak, kivéve négy levelet «a legkritikusabb napokból.» Az egyik ceruzával van írva.

76

Kassai különösen Gonosz Pistájával s a *Peleskei nótárius* vasas németjével hódította meg a bécsi közönséget. Azonkívül játszott a *Két huszár és egy bak*-ban és a *Csikós*-ban.

77

Mihalisi Mimi Kolozsvárott lakott a Közép ucca 16. szám alatt.

Jászainak kalaposnéja volt, hitelezője, később bizalmas barátnője, önzetlen impresszáriója, kolbászok, sonkák, s egyéb jó erdélyi ételek szállítója, «édes, kis ügynöke», — Jászai pedig neki: imádata tárgya, «szerető nyüge», stb.

Jászai vagy húsz évig levelezett vele.

77

Marosvásárhelyi szerepei:

Deborah. Mosenthal. Március 19.

Dalma. Jókai Mór. Március 20.

Angelo. Hugo Victor. Március 21.

Róma leánya. Hegedüs Lajos. Március 22.

Az *Angelo*-előadás véres tragédiáját emlékirataiban így folytatja Jászai: « . . . Ismét kivéreztem, annyira, hogy baloldalam végkép elzsibbadt. Egy Lázár nevű család vett magához; azoknál feküdtem, míg Pestre jöhetttem. Itt a vértelen-ségtől ideglázat kaptam. Akkor látogatott meg az az áldott emlékü Türr tábornok, aki azelőtt jött haza Párisból és ötszáz forintot adott avval a meghagyással, hogy: egyem. Az első, talán az egyetlen, aki nagylelkű s jó volt hozzám és nem kívánt érte semmit!»

Kassai színpadi tánc közben kifecamította a lábát. Egyéb-ként — Verő szerint — kitűnően táncolt. «És pedig mindig úgy, hogy adott alakját ezzel is jellemezze: előttünk áll a mai virtuóz nyelv- és lábkészségű, bolondos, trükkös, táncos operettkómikusnak a magyar előképe.»

Pesti szerepei:

Bánk bán. Katona. Április 6.

Lear király. Shakespeare. Április 8.

Haza. Sardou. Április 19.

Mihalisi Mimi szálló vendége volt Jászainak, mintahogy Jászai is nála lakott, ha Kolozsvárott vendégszerepelt.

Deák Farkasról van itt szó, a Nemzeti Színház titkáráról.

Konewka, Paul, geniális sziluettrajzoló olyan divatot csinált, hogy ebben az időben még levélpapírosokon is az ő figurái, vagy ehhez hasonlóké láthatók. Jászai néhány levelén is ott vannak kis, fekete emberkéi, vagy állatfigurái.

A krisztinavárosi színházban szoktak a Nemzeti színház tagjai is nyáron át fellépni.

Kornélia alatt Prielle Kornélia értendő.

A pénzt — úgy látszik — úgy szórta, mint egy gyermek, aki sem a dolgok, sem a pénz értékét nem ismeri. «Az adósságaim úgy felszaporodtak, hogy egyszercsak harmincezer forintra rúgott.» Ezt vidéki vendégszerepléseiből törlesztette. Emlékirataiban különben Felekynére panaszkodik, hogy sok száz forint árát ráerőszakolta. «Lecsapott rám, mint a csóka a prédájára; — szép, fényes csóka-szeme volt — és csunyán megkopasztott; rám szózott mindenféle ringyrongyot, minden áron, mert a pénz volt az Istene. Olyan rongyokat, amelyeket soha, egyszer sem használhattam, mert vagy olyan szennyesek voltak, hogy a világoson elsírtam magam a láttukra, vagy félakkorák voltak, mint én. Eladott nekem könyvet, képet, oszlopot . . . És magamnak nem volt mit ennem.»

Országos Széchényi Könyvtár

Bejárónőt tartottak.

Borcsa: Kocsisovszky Borcsa, Molnár György második felesége.

A lakás-leltár folytatása:

« . . . Két fiókja van csak, alacsony, a fehéreneműt tartom benne, erős jószág, kéz alatt vettem öt forinton. Aztán vettem még egy szép új sifónt és új ágyat, politúrosat, kéz alatt, de csak 20-án hozatom el, a két darab huszonkét forint.

A konyhában, ott sok van. Ott van egy pompás, jó tűzhely. Na, az a szobában is van, — kályha.— Aztán van egy három forintos kéz alatt vett asztal, aztán egy kis mosdókaszten, most étel- és edényneműt tartunk benne . . .»

100

Egy illedelmes gavallér levele:

«Tisztelt Nagysád!

Tegnapi hirtelen eltávozása oly váratlanul jött, és többször tapasztalva angyali nyugalmát, annyira meglepett, hogy hirtelenében el sem búcsúzhattam Kegyedtől.

Fogadja ezért e sorokat búcsú kézzszorításul, és Isten hozzádként azon esetre, ha csakugyan Temesvárra mennének, és így Aradon többet nem találkoznánk.

Itt küldöm az ígért könyveket üres óráinak szórakoztatására; egyszersmind fogadja el, a könyvekhez csatolt Albumot azon kellemes órák emlékeül, melyekben személyemet ittléte alatt mind a színpadon művészi játékával, mind pedig becses körében szellemdús társalgásával szerencsétleni kegyeskedett.

Ne vesse meg és ne utasítsa vissza baráti vonzalmamnak és őszinte hódolatomnak e csekély kifejezését, mert az nagyon fájna igaz tisztelője,

Institoris Kálmánnak.

Arad, 1872. július 19.

U. i. Távollétem alatt egy óhajom lesz, hogy visszatértemkor Nagysádot még itt találjam, s így a tervezett kirándulást tetteleg foganatosíthassam

Kálmán.» (?)

Institoris Kálmán színésznek indult s fel is lépett itthon, sőt külföldön is, mint énekes. A Budai Népszínházban is játszott, a hírhedt *Dunanan apó*ban, melyben Jászai kánkánt táncolt kezdő színésznő korában.

102

A Reform 1872 április 21-i számában támadja Jászaít, *A Nemzeti Színház!* c. cikkében.

Aradi szerepei:

Lelenc. Szigligeti. Július 14.

Kukli prédikációk. Moser. Július 16.

Idegesek. Sardou. Július 17.

Tartuffe. Molière. Július 17.

Falura kell mennie. Bayard. Július 19.

Stuart Mária. Schiller. Július 20.

Gyöngéd rokonok. Benedix. Július 21.

Szövetségesek. Moreau. Július 25.

Erdély szépe. Feuillet. Július 27.

Házasság rokkantjai. Dumanoir. Július 28.

Párbaj. Ferrari. Július 29.

Tündérújjak. Scribe. Július 30.

121

Egy kis Tóbiást? Pedig az Emlékiratok szerint:

„Sem a természetben nem gyönyörködik, sem virágot, sem gyermeket nem kedvel, sem az emberi elme műveiért nem hálás, — az egy zenét kivéve...

Rideg, pusztá lakását egy mosollyal föl nem deríti . . .”

„Csak az anyját szereti . . .”

„Egy felmelegíthetetlen tót, szív helyett terméskő ketyeg a mellében . . .”

De mi tudjuk, hogy festett, zenélt, művészrajongó, régiséggyűjtő volt; szeretett fotografálni, utazni s külföldi útjairól emléktárgyakat hazahozni, mellyel lakását feldíszítette. Valóságos múzeuma volt lakása a ritka és nem értéktelen kuriózumoknak. Egyik ilyen útjáról hozott Jászainak egy szép, kék Wedgwood-vázát, a bécsi világkiállításról, s egy nyelébe visszaugró tört a párisi világkiállításról, melyet azóta is mindig használt. Az egyiket tíz, a másikat húsz évvel válásuk után.

Emlékezni pedig jobban tudott nála s alighanem a szívével, mert Pataki József kollégája említette, hogy Jászairól minden kritikát, és újságkivágatot megőrzött.

Egy névjegyre, vagy levélpapíros sarkába életrajzi adatokat sűrít Jászai. Megtudjuk belőlük érzelmi állapotát, politikai nézetét, pillanatnyi szeszélyeit, stb. *Elektra*-korszakában Jankó Elektra-rajzának kicsinyített mása volt levélpapírosa felső sarkába nyomtatva, s ugyanabban az időben egy másik levélen domború nyomással: «Míria», ilyen köriratos devizával: «Lesz még rosszabbul is.» (Ez külföldben a keleti orientáció idejébe esett, amidőn vidáman jelenti Miminek, hogy sóletkoszton él.)

Névjegyeit gyakran színes betűkkel nyomtatta, s levélpapírosának selyempapírbélésénél szerette a piros színt. A nemzeti ellenállás idején kis piros tulipán jelezte névjegyén és papíroson a hazafit. Néha pedig koronás, különböző monogrammal ellátott papírost használt.

VIHAROK

(125—152-ik lapig)

125

A levelek, melyekről ebben a fejezetben szó lesz, az aradi színházhoz, a két utolsó a losonci színházhoz vannak címezve.

129

Jászai könyvében névvel nevezi fiatal barátait, akikre már csak azért is büszke, mert mind szegények. «Fiatal pajtásaim velem egykorú diákok voltak.» (Hoffmann Fritz, Mihály József, Dirner Gusztáv, Láng Lajos). «Mindig szerelmesek voltunk egymásba, ők mind a négyen belém, én mindig egybe közülök. Hordták a könyveket, mert látták, hogy csak így bírnak közelembre férközni. Lángot kivéve mind feleségül akart venni.»

«Hisz én asszony is voltam, szép és érdekes, ép és kíváncsi, és ezt a tulajdonságomat sohase fogtam be a diadal-szekerem elé, mert pajtásaim és kegyeltjeim mindig a leg-

szegényebb lateinerek voltak... Hiába, én az én diákpajtásaimat, akiktől mindennap tanultam valamit, többre becsültem az uraknál; nagyokat jártak velem és este feljöttek hozzám a melegített főzeléket megenni.

Sohasem használtam ki előnyömrre asszonyiságomat és ezért nem tagadhatok meg fiatal-koromtól némi tiszteletet.»

Ditrói Mór, még kolozsvári korszakából «három bolondos fiú»-t, «három jóbarátot említ, az ő «három gárdistá»-ját. Ezek: Misi (Mihály József, Tóni (Herrmann Antal) és a Móric (Ditrói Mór) még egészen fiatal gyerekek.» Pont a megérés előtt. Te voltál a negyedik. Azaz Te voltál az *egység*, ami körül kis bolygóid keringtek.»

133

Pesti szerepei:

<i>Szentivánéji álom.</i>	Shakespeare.	Február 26.
<i>Essex.</i>	Laube.	Március 15.
<i>Lear király.</i>	Shakespeare.	Április 2.
<i>A mentor.</i>	Fredro János Sándor gr.	Április 25.

Azonkívül fellépett Budán is, a Várszínházban, ahol a Nemzeti Színház együttese, a városi tanács felszólítására, hetenként kétszer játszani szokott.

Játszott: február 1., 2., 12., 13., 14., 21., 22., 23., 24., 25., 26-án.

A *Szigetvári vértanúk* Annáját csak 1873-ban, *Coriolanus* Volumniáját 1879-ben játszotta. (Leveleiben előbb említi.)

136

Ellenőr, 1873 február 16: «Enquête a Nemzeti Színház ügyeinek megvizsgálására.»

137

Fővárosi Lapok, 1873 február 21.

Vadnay Károly tárcája: *Egy színház hivatalos könyve* címmel Paulay ellen.

Fővárosi Lapok, 1873 február 25.

137

Paulay Ede válasza: *Nyílt levél Vadnay Károly úrnak.*

139

Álljon itt egy művészeti, kissé affektált kritikája is:

•Most jövök az akadémia-palotából, Matejko képétől!
•Litvánia egyesülése!•

Nagyszerű, ámbár a hibája ennek is megvan, hogy főző alakja nincs, csupa történeti egyéniségek, mind nagyszerű, de egy sem kiváló, egyik sem imponál a többin; érdekes nő alakok is vannak rajt.

A piktorok azt mondják, hogy még *így* sohasem festett senki, Matejko sem. U. i. nagyon vékonyan volna festve és csupa lazúr, csupa gyöngéd, világos, puha!

Ah, nagyon dicsérik! Szép is, az igaz, sajnálom, hogy nem láthatod...» (Febr. 13.)

143

Reform. 1873, március 16. *Essex.*

144

Kassai Vidor, *Hullámok.* Budapest. A szerző saját kiadása. 1890. Tartalma: «I. Költemények. II. Nem költemények», azaz művészeti és színészeti, bölcséleti és egyéb aforizmák. Külön címmel: *Esztétika mákszemhéjban s Az öngyilkosságról.*

146

Kárpáti Aurél. Pesti Napló. K. A. jelzéssel, 1928 augusztus 1.

146

A XIX. század nagy angol színészének, Keannek alakja lebegett talán előtte, aki szintén kicsi volt, vagy Garrick (XVIII) ez a világgzení, aki még «öblös hang»-gal sem rendelkezett. «Ő volt a színpadon az első művész, aki nem imponált az alakjával, nem hatott a hangjával, hanem a lelki átélés, valamint ábrázolás igazságával.»

(Lásd Hevesi Sándor: *A színjátszás művészete.*)

Talán ezeket tudva, érezte magát Kassai úgy, mint «a tormába esett féreg.» «Tulajdonképpen drámai szakmára született.» S ezért volt leghőbb vágya ennek «a tragikus fejű kómikus»-nak, ahogy Jászai nevezte őt, hogy életében legalább egyszer eljátszhassa Hamletet.

ELMERÜLÉS

(155—180-ik lapig)

155

A levelek a *rozsnyói* színházhoz vannak címezve.

156

Pesti szerepei:

<i>Az élet álom.</i>	Calderon.	Január 2.
<i>Csók.</i>	Dóczy Lajos.	Január 14.
<i>Csók.</i>	Dóczy Lajos.	Január 16.

Budai Színház:

<i>Stuart Mária.</i>	Schiller.	Január 17.
<i>Két pisztoly.</i>	Szigligeti.	Január 18.

160

1870-ben lépett fel Kolozsvárott először *Bánk bán*ban (Gertrudis). «Akkor én még soká azután mindig Melindát szerettem volna játszani,» — írja a Pesti Napló Bánk bán-albumában. — «De akkor ezt még a párnámnak sem árultam volna el, olyan szégyenletes gyöngeségnek tartottam, hogy azt a bájos, gyönyörű asszonyt akarom játszani én, aki azt hittem, hogy egész életemben csakis, de csupán csak vén, vagy igen gonosz lényeket vagyok hivatva reprezentálni. Ezt pedig azért, mert Kolozsváron Szépné, Mátrai Laura játszotta akkor a fiatal hősnőket, «egy csudaszép színésznő», és engem, mély hangom és komolyságom miatt, éppen öreg hősnőkre szerződtettek. Én ezt akkor a legtermészetesebbnek tartottam a világon. Ő világos volt, — én sötét.»

«...Külömben, mióta az ítéletem egy kicsit megbízhatóbb, azóta mindig Bánkot szerettem volna játszani. Szerettem volna Tiborcot is, Petúrt is. És igen nagyon a lézengő ritter Biberachot. A királyt is örömet játszanám, ha férfit volnék.

Ebből is láthatni, hogy milyen szép darab ez.»

Ez a cikk érdekes a pszichológiai átcsoportosítás szempontjából is. 1. Itt már egyáltalában nem emlékszik arra, hogy valaha látta volna Jókainét, színpadon. 2. Egyetlen lapról tud csak, mely — a dicséret mellett — eredetiségét kétségbe vonta volna. 3. Be is jelentette a *Hon*-nál rögtön tiltakozását, helyesbitést követelve: nyomtassák ki, hogy «sohasem látta nagy elődjét.»

Már ugyanígy nyilatkozik emlékirataiban is erről a kérdésről.

161

Hullámok: Miként szentségétől megfosztatott oltár. 1886.

A költemények nem Jászaihoz vannak írva. A pedáns dátum egyenesen tiltakozik ellene. De lehetne bármelyik hozzá is írott. Ki tudja, melyik versnek mi az igazi magja? A termő föld is több rétegű. Éppen ezért bátran idézek belőlük, már csak azért is, hogy bemutassam Kassainak ezt a violon d'Ingres-jét.

161

Cím:

Szólnok.

Abony.

Kassai Vidor úrnak.

T. Kossitzki Jánosné, Meier Karolinnál,
a katolikus iskola mellett.

Ajánlott.

A következő levelek Kolozsvárra, a színházhoz címzettek.

165

Hullámok: Miként szentségétől megfosztatott oltár. 1886.

Hullámok: Marasztaló. 1883.

Ez a levél nem a Nemzeti Múzeum tulajdona. Langer Mór szívességből másolta le számomra.

Herman Ottó, «kivel utolsó kolozsvári évemben» (!) «barátkoztam össze. Azt hittem, hogy szeretem, — mert először» (!) «beszélt hozzám olyan szavakkal, amelyek boldoggá tettek. Leveleiben «drága gyermek»-nek szólított és ez megdobogtatta szívemet.» (Emlékiratok.)

Hullámok: A búbánatos szív. 1883.

Hullámok: Fekete kis bogár. 1886.

A REGÉNYNEK VÉGE

(183—199-ik lapig)

«Így ismerkedtünk meg. Természetesen hívtam magamhoz; jött is, de mikor csókolni kezdett, sírva fakadt és tovább nem ment. — ..... Ő nem vehet el engem feleségül, mert ő nem férfi, — nem *tudja*, hogyan kell férjnek lenni. —

Ó, milyen boldogsággal töltött engem el ez a kijelentés! Nem kell ölelkeznem! Csak színésznő lehetek!! Ó, milyen boldogság, — gondoltam magamban! — De neki azt mondtam: én így is szeretem, hű leszek hozzá, csak vegyen el. Úgy élünk, mint a testvérek; — és azt az embereknek nem kell tudni. — Azok hadd higyjék, hogy házasok vagyunk. — Magamban pedig azt gondoltam: Annál jobb! Hála Istennek! Így ingyen jutok a könyveid közé, melyek az enyimek is lesznek! Mert elmentem megnézni a könyveit, melyek va-

rázslatos erővel vonzottak. — Nagy halomban voltak a szoba közepén egy gyékényre kiöntve. — Így öntöttük ki később, már mint férj és feleség is Kolozsvárott, Marosvásárhelyen, és amint időnk engedte, lekuporodtunk a gyékény kiálló szélére és válogattunk a könyvekből és olvastunk; hisz mind kéznél volt.»

Szép ez a nemes platonizmus a könyvek álmvilágában, de valószínűbb, hogy a történet — hamarosan szabályszerű mitológiai befejezést nyert.

185

Szerelmeinek legmeghatóbb és egyben legnaivabb megtagadása gyűjtő szerelmi vallomás Széchenyihez:

«Napról-napra jobban érzem, hogy ez a nagy, ez a férfiak fia az enyém és én az övé vagyok. Amennyire megértem őt, annyira az enyém? Én pedig úgy megértem őt, ahogy senki más. Senki másé sem annyira tehát, mint az enyim. Nem szerettem úgy soha senkit, mint Széchenyit. Hát ezért nem tudtam férfit igazán szeretni, — csak szeretkeztem velük — hogy az ő számára maradjon meg a szívem tisztán, forrón, hogy ő vele az egeket járjam ötven esztendőskoromban! Hát erre a férfiideálra várt az én bepiszkolt, eldarabolt, ezerszer megalázott Szívem, hogy végre, véglegesen Ő költözzék bele!

Tisztogatom a lakásodat, Szentséges, drága Uram. Minden nappal jobb, különb és hiúságtól mentebb ember kívánok lenni. Úgy-e, tudod?» (Emlékiratok.)

Kevesebb szerelemmel, de hasonlóan aposztrofálja emlékirataiban Petőfit is. «Hallod-e, te Drága...» stb.

187

Közvetlen impressziók:

(Prielle Kornéliához, London, 1885 június 25.)

«Tegnap, amint megérkeztem, azon szédelegve elmentem a Lyceumba. Irvinget és Ellen Terryt nézni.

Terry eredeti, nagy művésznő, olyan érdekes, mint

Bernhardt. Hanem a hangja, a gégéje az épen azon az úton van, amilyen az enyim. Föltéve, ha volt neki, mint nekem.»

Irving roppant unalmas...»

188   Te itt maradsz s elképzelem:
             Más fog nyugodni kebleden,
             De mert jó vagy s lelkem rokonja,
             Virágot küldesz tán síromra.

Reviczky: *Rezedának.*

189

Ennek a látogatásnak a leírása a nyomtatott emlékiratok kiadásában nem jelent meg; csak a kéziratos naplóban olvasható.

190

Különös véletlen, hogy 1920 december 10-én, éppen az *Élet vagy halál* című költeménybe belesült. «Szörnyű eset történt velem most... valóságos csoda, hogy ott nem maradtam élettelenül; beleakadtam az *Élet vagy halál* versbe, annyira, hogy öntudatlanul az arcom elé csaptam a két tenyeremet és úgy kerestem és találtam meg a hiányzó szót. Borzalmas pillanatok voltak! — A halál nem lesz olyan iszonyatos.»

195

Idézett kifejezések Herczeg Ferencre vonatkoztak, abban az időben.

196

«A külső lelkiismerete Irsay Károlyné volt, hosszú éveken át barátnője.

«Látja, Míria, Maga annyit bántott minket, hogy én föltettem magamban, hogy csak hideg érintkezést tartok fönn Magával és Maga olyan, hogy egyszerűen fogja és zsebre-vágja az embert, hatalmába keríti és az embernek szeretni kell Magát. Megvallom, hogy erre vágytam is, kerestem ezt és örülök neki, mert Irsayné nem akartam elveszteni. Ő az én külső lelkiismeretem.» (Emlékiratok.)

TARTALOMJEGYZÉK

	Lap
Előjáték	5
A győri menyasszony. 1869.	23
Az első válság. 1872.	59
Viharok. 1873.	123
Elmerülés. 1874—78.	153
A regénynek vége	181
Jegyzetek	201

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár